

ЛІТОПИС
Бойківщини
LITOPYS BOUKIVSHCHYNY

*Піврічник, присвячений дослідам історії,
культури й побуту бойківського племені*

Ч.: 1 - 2 (24 - 25) ЗСА — КАНАДА
Січень - червень 1972

ЛІТОПИС
Бойківщини
LITOPYS BOUKIVSHCHYNY

*Піврічник, присвячений дослідям історії,
культури й побуту бойківського племені*

Ч.: 1 - 2 (24 - 25)

Видає Г.У. Товариства
„БОЙКІВЩИНА”
ЗСА — Канада

Січень - червень
1972

Л І Т О П И С Б О Й К І В Щ И Н И
орган Г.У. Товариства „Бойківщина”
у Філадельфії, Па.

Редактор: проф. Олександр Бережницький

Адміністратор: мгр. Мирон Утриско

Адреса Видавництва й Адміністрації
„Літопису Бойківщини”:

"BOIKIVSCHYNA"

2222 Brandywine St. Philadelphia, Pa. 19130 U.S.A.

Друкарня Видавничої Спілки з обм. пор. „Гомін України”
140 Bathurst St., Toronto 2 B, Ont. Canada

Число присвячене

гетьманові України

ПЕТРОВІ КОНАШЕВИЧУ САГАЙДАЧНОМУ

в 350-річчя від року смерти

ОЙ НА ГОРІ ТА ЖЕНЦІ ЖНУТЬ

Ой на горі та женці жнуть, (2)

А попід горою

Яром долиною

Козаки йдуть.

Гей, долиною.

Гей, широкою,

Козаки йдуть.

Попереду Дорошенко (2)

Веде своє військо,

Військо Запорізьке,

Хорошенько.

Гей, долиною.

Гей, широкою,

Хорошенько.

А позаду Сагайдачний, (2)

Що проміняв жінку

На тютюн та люльку,

Необачний.

Гей, долиною,

Гей, широкою,

Необачний.

Гей, вернися, Сагайдачний, (2)

Візьми свою жінку,

Віддай тютюн-люльку,

Необачний!

Гей, долиною,

Гей, широкою,

Необачний.

„Мені з жінкою не возиться, (2)

А тютюн та люлька

Козаку в дорозі

Знадобиться!

Гей, долиною,

Гей, широкою,

Знадобиться!

Гей, хто в лісі, озовися! (2)

Та викереш вогню,

Та закурим люльку,

Не журися!

Гей, долиною,

Гей, широкою,

Не журися!"

Д-р Андрій Чайковський

ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ

Історичний нарис (дещо скорочений)

I.

Ми не знаємо дати народження славного гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Знаємо, що він помер 1622 р. й що довгий час побував в Острозькій школі, саме тоді, коли там „квітли” науки. Це мало бути в рр. 1580 - 1608. Конашевич прийшов до Острога хлопцем. Приймаючи, що прийшов там у 16-тім році життя, коло 1586 р., то його народження припадало б на 1570 р. З того міркування виходило б, що Конашевич помер у 52 р. життя. З історичних джерел ми не знаємо, звідкіля і з якого роду походив Конашевич.

Монах Касіян Сакович, здається, добрий знайомий Конашевича, написав вірші „На сумний погреб зацного рицера Петра Сагайдачного”. Є це єдиний документ про Конашевича. Все інше розкинене по різних джерелах. Ті матеріяли до життєпису Сагайдачного ще не опрацьовані, а навіть не зібрані як слід.

Отже Сакович у тих своїх віршах говорить, що Конашевич походив від шляхетських батьків з землі „підгірської, перемиської”. Таке недокладне означення місця вказувало б на те, що Сакович не знав того і написав так зі слуху.

Зате літописець Єрлич говорить, що Конашевич походив зі Самбора. На тій підставі приймають історики, що Конашевич походив зі Самбора і був шляхтичем, а Конашевичем звався тому, що батько його звався Конон.

До такої гіпотези дала певну притоку та обставина, що в поминальнику померших, який залишився по Сагайдачному, буз вписаний Конон без ближчого означення. Може бути, що батько Сагайдачного звався Кононом, але з того не виходить, щоб від того Сагайдачний звався Конашевич, бо

повинен би зватися Кононовичем. Та коли вже вигребти Конона, то слід би сказати, як він називався, бо тодішня шляхта не вдоволялася своїм хресним ім'ям, а дорожила своїми прадідними прізвищами з додатком „придатків”, якими відрізнялися від себе поодинокі шляхетські роди. За такий „придомок” не можна уважати слова „Конашевич”, бо в цій Самбірщині, де дрібної шляхти найбільше, — Конашевичів нема. Зрештою сам придомок без прізвища немислимий.

Один з мемуаристів хотинської війни говорить, що Конашевич своїм шляхетством не хвалився.

Та коли поміркувати, що в тих часах, коли то людина починалася від шляхтича, така скромність немислима, й коли Сагайдачний назіть шляхетського прізвища не вживав, то очевидно, що такого прізвища він не мав і шляхтичем не був. Я провірив, що у шляхетським селі Кульчицях під Самбором є присілок, замешкалий хлопами. Є тут рід Кінашів. В давнину вони певно звались Конашами або Кунашами. Ціла Самбірщина була колись королівщиною. В королівщинах жилось хлопам далеко краще, ніж хлопам — панським підданам. Королівські підданці відробляли небагато панщини і служили у війську, т. зв. ланозому.

З такого то хлопчика Петра Конаша, коли попав у школу, легко було зробити Конашевича.

А що він заки дістався в Острозьку школу, мусів вчитися у якійсь народній церковній школі.

До речі буде сказати, що Сагайдачним прозвали Конашевича вже на Січі, либонь від того, що добре стріляв з лука. За тим промовляє одна старовинна гравюра, де представлено Конашевича на коні з сагайдаком на плечах, повним стріл.

В тім часі, як Сагайдачний прийшов до Острога, — острозька школа стояла дуже високо. Острог був під той час осередком освіти й культури на цілу Україну. Тут розвивався острозький кружок учених українців. Між ними були Герасим і Мелетій Смотрицькі. Обидва вони управляли острозькою школою. Жив там тоді Дем'ян Наливайко, духовник кн. Константина Острозького, великий оборонець православної Церкви.

Під проводом таких учителів діставав освіту Конашевич „час немалий”, як впевняє Сакович. Вони вмiли впоїти в його серце сильну любов до рідної православної Церкви. Всі мемуаристи признають, що Конашевич любив безмежно свою Церкву аж до смерти.

II.

На Запоріжжя прийшов Конашевич може коло 1600 р. Спочатку жив там незаметно, бо ще 1606 р. був кошовим Григорій Ізапович.

Конашевичеві приписують здобуття великої турецької фортеці Варни (1605 р.). Чи він був тоді наказним провідником у тім поході, чи може чим відзначився, — цього ми не знаємо. Найближчого 1606 р. здобувають козаки вже під начальством Конашевича турецький торговельний город Кафу на південному березі Криму.

Кафа була великою торговельною пристанню. Тут відбувалися великі ярмарки на християнських невільників. Усе, що хижі татари й турки у своїх набігах на християнські землі, українські, литовські, польські, московські, наловили, приєжено сюди, а звідси розвожено по цілому світі. Сюди з'їздилися покупці з цілого світу, і то не лише мусульмани. Ми знаємо з певного джерела, що й італійські брати во Христі купували тут радо християнських невільників, особливо здорових, гарних, роботящих і слухняних українців. Одна побожна генуаянська пані радить своєму синові, не менше побожному, щоб купив собі невільницю — українську дівчину.

Кафа лежала так далеко від шляху козацьких набігів на Татарщину й Туреччину, у такім затишнім місці, що на таку торгівлю саме надавалася.

Конашевич навдивовижу цілого світу розбив це гніздо людської неволі до тла, ограбив город, освободив кільканадцять тисяч християнських невільників і зруйнував цілий город. Тут треба згадати про спір між істориками щодо року здобуття Кафи. Більшість ставить 1606 р., інші, між ними проф. М. Грушевський, приймають 1616 р., спираючись на тім, що на віршах Саковича рік незвиразно був написаний. Воно гарно було б, коли б та певність, що і Сакович щодо року не помилився.

Здається, щойно по тім поході вибрали козаки перший раз Конашевича кошовим. Про це говорить Сакович. Коли б справді здобуття Кафи припадало на 1616 р., мілітарна й політична діяльність Конашевича тривала б усього 6 років (у 1622 р. він помер), а це абсолютно замало часу, щоб докзати того, чого Конашевич справді докзав за свого гетьманства.

Коли маємо прийняти, що Сагайдачного перший раз вибрано кошовим по здобутті Кафи, імовірнішим є рік здобуття Кафи 1606.

Від того часу немає року, щоб запорожці не йшли походом на турецькі або татарські землі. Цих походів не злічити. Та всі вони на одну манеру: прокрастися хитро крізь турецькі сторожі, понід турецькі фортеці, напасти несподівано, зруйнувати, орґабити, освободити християнських невільників і пропасти без сліду. Всюди видно геніяльний плян і геніяльне переведення.

В 1608 р. запорожці руйнують береги Анатолії. В 1612 і 1613 рр. походи на Молдавію і з тому часі розбивають Татарів над рікою Самарою. В 1614 р. козаки руйнують анатольський город Синопу. В 1615 р. нападають на Царгород, столицю турецького царства, граблять і палять передмістя і відпливають з добичею. Розбивають турецьку флоту, що пустилася за ними в погоню, забирають турецькі кораблі і палать їх під Очаковом, на очах турецького війська. В 1616 році запорожці руйнують турецьке місто Трапезунд.

Усі ті походи своєю справністю, зміливістю та героїством перевищають усе, що тільки людська фантазія видумати може. Турецьке військо безсильне супроти них. Ціла Туреччина в лютій скаженості грізно підносить кулаки в сторону Польщі. Бо турецьке правительство уважало козаків за підданих Польщі, а й козаки заявлялися всюди вірними слугами його милости польського короля. Польща боялася відплати з боку Туреччини й відхрещувалася від спільности з козаками: були це, в польських виправдуваннях, свавільні розбишаки, збиранина з усього світу, що нікого не слухає, і тому Туреччина може собі з ними робити, що їй завгодно.

Окрім того польський король Жигмонд, боячись справді погроз Туреччини, на кожную таку турецьку скаргу, по кожному козацьким набігу шле в Україну універсали, наказуючи розганяти свавільних людей і не пускати козаків на море.

По зруйнуванні Синопи султан попав у таку лють, що звелів повісити великого везира Насух-пашу й ледве султанка з донькою випросили його. Везир післав за козаками погоню. Турецька флота загналася у Дніпровий лиман, та тут і застрягла на мілині, поки її козаки не спалили. Другий турецький паша підплив аж під саму Запорізьку Січ, а не заставши там нікого, забрав кілька гармат, спалив кілька

чознів та й повернувся у Царгород — уласкати розлючене султанське серце добиччо.

У всіх тих походах бачимо геніяльний провід Сагайдачного.

III.

Заходить питання, що спонукувало Сагайдачного до таких безнастанних, систематичних набігів на мусулманську землю. Жадоба добичі, відплата за християнські злидні, освободжування з неволі християнських бранців, — були для Сагайдачного надто буденні причини. У його оці були дві інші, великі цілі: розріст козацької сили й ослаблення Польщі.

Сагайдачний виступає на політичне поле недовго по страшнім розгромі Лободи й Наливайка на Солониці 1596 р. Не міг він не бачити того приниження, в яке попало козацтво й православна віра. Він знав, що козацтво на цю пору було заслабе, щоб відплатитися Польщі. Треба було шукати союзника, сильнішого від неї, щоб допоміг Польщу ослабити, коли зовсім не знівечити. Бо тільки при слабій Польщі могла Україна розвиватися і жити своїм життям.

Таким союзником могла бути тільки Москва або Туреччина.

Православна Москва була тоді також ослаблена міжусобицями. Оставалася Туреччина. Входити з нею в явний союз Сагайдачний не міг, бо народ не був би допустив до того. Сагайдачний загнув собі інший, не менше успішний плян: силою факту зробити Туреччину своєю союзницею, так, щоб ні світ цього не бачив і вона сама щоб цього не здогадувалася.

Знаючи, що Туреччина запише всі козацькі походи на рахунок Польщі, подбав, щоб цей рахунок випав якнайбільший. Коротко кажучи, він бив і рвав Туреччину на те, щоб Туреччина била Польщу. Сильна і велика Туреччина придавить слабшу Польщу, знесилить її. Ті міркування великого гетьмана здійснилися. По кожнім козацькім набігу на турецьку землю наступає з боку Туреччини відплата. Турецькі паші нападають на польські землі, руйнують міста і села. Польща, бачучи таку небезпеку для себе, мусить забігати ласки у козаків, бо знає, що без них не дасть ради ні туркам ні татарам.

З того користає Сагайдачний. Козацтво множитья; як гриби по дощі. Коли під Христофом Косинським стало б

тисяч козаків, під Сагайдачним стало 50 тисяч добре зорганізованого й вишколеного війська.

Розріст козацької сили був сіллю в оці Польщі, особливо польським магнатам. Гетьман Жолкевський, погромник козацтва під Солоницею, був би й тепер з великою приємністю справив козацтву криваву лазню. Та з одного боку він замало мав війська, щоб помірятися з Сагайдачним, а по-друге, що з Варшави засдно приходили до нього прикази, щоб не дражнив козацтеа, бо може леда хвиля козаків буде потреба.

Тоді польський король Жигмонт III на спілку з кількома польськими панами замішався в московську авантюру. Ішлося про те, щоб, користаючи з московських неспокоїв з різними самозванцями, відбити назад для Польщі Смоленщину й Новгородщину. Король загадав повести діло так, аби Московщину получити з Польщею, а королевича Володислава посадити на московським престолі.

Конашевич держався осторонь від цих московських авантур. За цей час він організував козацтво, побільшував і вишколював військо, ходив на море, змагаючи в усім до поширення козацької ідеї й значення.

Щойно коли королевич занадто заангажувався в московську справу, як попав у скрутне положення, коли незаплачене й голодне та здеморалізоване наємне військо розбіглося по всіх усюдах, а при ньому осталися тільки самі поляки, тоді Сагайдачний виступив королевичеві на підмогу. Сталося це по довгих прошеннях, намовах і обіцянках з боку королевича.

Поляки втратили вже були всю надію на козацьку поміч, як весною 1618 р. Конашевич з добірним 20-тисячним корпусом виступив у похід через Сіверщину, Путивль, Єлець, Лебедін, Шацьк, Коломну. Ніщо його походів не оперлося. Недалеко Москви московське військо старалося не допустити до його злуки з поляками, та не здужало, і Конашевич получився під Москвою з польським військом. Тут постала велика радість, бо поляки не надіялися вже ні звідки помочі. Королевич післав для козацької старшини багаті дарунки, а Конашевич віддав королевичеві на врочистій авдієнції пійманих комендантів здобутих городів Єльця й Лівен та перехоплених в дорозі до Криму московських послів.

Зараз змовились поляки з козаками на нічний приступ на Москву, який одначе не повівся, бо польські ватажки по видавали суперечні накази.

Та хоч цей приступ і не повівся, все таки зробив він на москвичах сильне враження й вони стали податливіші на польські домагання.

Ми не знаємо напевно, що спонукало гетьмана Конашевича йти походом з підмогою католикам проти православної Москви. Не зробив він цього задля восної слави й багатой добичі. Скоріше, здається, правдоподібним, що гетьман тим походом хотів з'єднати для себе і свого козацтва ласку майбутнього короля Польщі, на якого козаки покладали великі надії. Далі може бути, що хотів москалям показати козацьку силу й наклонити їх до союзу з козацтвом, бо, мовляв, козацтво може дуже стати в пригоді, але може й боляче пошкодити. Зрештою гетьман показав свій стратегічний талант як полководець більшого корпусу.

Козаки довідалися ще, що Жолкевський збирає військо, щоб несподівано заскочити козаків. Рівночасно король, щоб приспати чуйність козацтва, пише любенькі листи до козаків з подякою за сповнені прислуги й обіцяє свою ласку. Поза ласкою не обіцяв більше нічого. До козаків мали приїхати королівські комісари, на яких призначено дуже визначних осіб.

В тому часі постали між козацтвом дві партії: старша, до якої зачисляв себе гетьман Конашевич, назвала себе поважнішою. Вона виминала всяких конфліктів з Польщею. Конашевич бачив ще мало шанс виграти війну з Польщею, а ризикувати тим, що зробив на мирній дорозі, він не хотів.

Друга партія була радикальна, зложена переважно з таких козаків, як не могли поміститися в тісний козацький реєстр. За королівськими комісарами поступав Жолкевський з військом. Те саме зробив і Конашевич, отаборившись з 10,000 війська під Білою Церквою. Крім того скликав він синод православного духовенства й чорну раду козацького поспільства. Справа починала бути гарячою і конфлікт здавався неминучим. Розпочалися переговори. За підставу взято житомирські пункти. І знову говорилося поперед усього, чого козакам не вільно. Потім означено козацький реєстр на 3000 голів. То був справді поступ, бо дотепер реєстр був лише на 1000 козаків. Та все ж воно супроти того, що недавно ходило під Москву 20,000 козаків, з чого поляки були дуже раді, таке обмеження реєстру на 3,000 було безличністю.

Запомогу піднесено козакам з 10,000 зол. на 40,000 зол., зате не вільно козакам ходити на море, жити на волості, всі

реєстрові козаки мали з панської та духовної землі переселитися на королівщину. Човни мали бути попалені, а ті, що проти королівських універсалів ходили в морські походи, мали бути покарані.

Таких пунктів козаки не могли прийняти. Вибирати не-реєстрових козаків з козацтва й заєртати їх у підданство було б вельми несправедливим і викликало б бунт серед самого козацтва. Зрештою, годі до такої міри зменшувати силу козацтва, бо не знати, чи за короткий час не буде потрібно козаків польській речі посполитій. Так усправедлилювалися козаки, а попри це жадали правильної виплати підмоги на св. Іллі. Коли б їм у реченці не було виплачено, можуть іти на море. На це не хотіли поляки пристати, бо знали, що вони ніколи на час грошей виплатити не зможуть. Козаки устилізували той пункт так: побираючи плату..., зобов'язуються на море не ходити.

До переселення з панських земель на королівські виторгували собі 9 місяців.

Козаки зобов'язалися понищити човни й покарати тих товаришів, що ходили в морські походи, хоч їм і на думку не прийшло одне або друге зробити.

З тієї умови Жолкевський був дуже радий. Йому здавалося, що козаки згодилися на таке зі страху перед його силою, що вони певно тих умов додержать. Тоту то забрав майже все своє військо до Галичини на шлеську й угорську границю проти лісовщиків на службі німецького цісаря та проти угорських сабатів.*)

Розуміється, що такий мир не міг бути тривким. Козацтво відчуло глибоко невдячність Польщі за прислуги, зроблені їй у тяжкій годині.

І польські круги бачили, що такий мир не зможе довго вдержатися. Тому, щоб уможливити виладування козацької енергії, толкували договір тим способом, що козакам лише на море не вільно ходити, але на сушу, себто в Крим, вільно.

А на Криму велася тоді міжусобиця у ханській родині й козаки, користаючи з поклику Шагін-гірея, пішли у Крим йому помагати.

IV.

В тому часі німецький цісар провадив війну з семигородським князем Бетлен-Табором, що був васалем Туреччи-

*) Сабати були розбишацькі угорські банди, що наймалися за гроші до військової служби.

ни. У тій війні користувався цісар наємним військом — лісовщиками. Їх уважали турки за козаків, а тим самим за підданців польського короля. Крім того султан мав на тямці ті сміливі козацькі набіги на його землі. Тому виповів Польщі війну. Жолкевський шукав союзників, бо війська було у нього мало. Рахував він на молдавського короля Граціяні та на козаків. Сагайдачний не спішився, а Жолкевський у листах до Варшави жалувався, що козаки обіцяють прийти, та не приходять.

Наче б на глум прийшло 1600 козаків. Сагайдачний прислав їх на те тільки, щоб не посуджували його про змову з Туреччиною.

Рахуючи на молдавську поміч, Жолкевський перейшов на той бік Дністра, та Граціяні, побачивши так мало польського війська, не хотів авантюруватися і не пристав до поляків. Жолкевський лишився сам. До того у польським війську ширилася страшна дезерція. Шляхта втікала до дому, не оглядаючися.

Турки окружили Жолкевського з усіх боків під Цецорою і просто роздавили їх при відвороті. Жолкевський наложив головою, Колецьпольський попав у полон. Загинув тут і сотник Михайло Хмельницький, Богданів батько, а сам Богдан попав у турецьку неволю (7 жовтня 1621 р.).

Польща налякалась. З Жолкевським пропала остання оборона перед турецькою навалою. Всі приписували цю невдачу тому, що при поляках не було козаків.

Небезпека висіла в повітрі. Правда, турецькі війська не йшли далі на Польщу, але могли це зробити весною, бо така легка перемога могла їх підбадьорити.

Тереба було знову забігати ласки у козаків. Козаки жадали затвердження своїх єпископів, король не відмовив просто, а дурив обіцянками.

VIII.

Тоді Сагайдачний не був гетьманом. Як вже було сказано, належав він до партії старших, поважніших. Як він пішов походом на татар, радикальні елементи серед козацтва, користаючи з його неприсутности, скинули його з гетьманства й вибрали Яцька Немирича Бородавку.

До речі буде зауважити, що Сагайдачний не був гетьманом безперестанно від 1606 р. Він був незвичайно великий

ригорист, не терпів непослуху і неслухняних гостро карав. Задля того його кілька разів скидали в гетьманства. Ми знаємо, що в 1610 р. кошовим був Григорій Тисконович, а в 1617 р. Дмитро Богданович Барабаш. Може бути, що той вибір відбувся лише на Січі, а на Україні між міським козацтвом Сагайдачний гетьманував безперервно.

Польський король побоювався, щоб козаки знову не лишили поляків так, як під Цецорою, і намагався всіма силами і способами наклонити козаків до походу. Вистарався про лист того самого патріярха Теофана, якому перед роком мали в'язи скрутити. До козаків післано знатних панів та й не з порожніми руками, бо привезено 20,000 зол. залеглої для козаків платні. Поза тим козакам не давали нічого й дурили обіцянками. Навіть у таку скрутну годину перед небезпекою заглади Польщі від турків не хотіли нічого попустити в користь православної Церкви й українського народу. Стара козацька партія стала кріпко на тім, що перше уступки для козаків, а потім поміч. Сагайдачний прийняв з великою пошаною лист патріярха, поцілував його та приложив до чола, але уступити не хотів. Інакше зробила радикальна братія. Побачивши гроші й надіючись у молдавських землях великої воєнної добичі, про ніщо бльше не дбала й, не вижидуючи кінця договорів з королівськими комісарами, не зважаючи на протест старших, постановила йти в похід. Договори опісля. Для їх докінчення виправила Сагайдачного з владикою Єзекіїлом Чурцевичем до Варшави.

Нічого було робити. Поляки раділи, що їм повелось дешевим коштом, не зобов'язуючися до нічого, обдурити козаків.

Без приготування рушило 40 тисяч козаків під булавою Бородавки під Хотин. У козаків була звичайно добре зорганізована інтендентська служба. Йдучи в похід, брали зі собою подостатком припасів для себе й коней, брали подостатком амуніції. Тепер того всього не було. Коли б лише скорше вийти та пуститися грабити. До такого поважного походу на довший час Бородавка не надавався. Військо було здеморалізоване, неслухняне. Ціле змагання в тому, щоб захопити якнайбільше добичі. Як лише перейшли Дністер, Бородавка розпустив загопи грабувати молдаван. Ті чоти без найменшої тактичної злуки робили на свою руку, попадали на сильніші турецькі відділи й гинули марно. До того ще не стало сіна для коней. Військо, бачачи невдалий похід, ще бльше деморалізувалося. З поляками не хотіли злучитися, поки поляки

не перейдуть Дністра. Козаки боялися зради. Поляки мусіли на те пристати. Якийсь український мужик-тесля піднявся за дешевенькі гроші покласти через ріку міст, по яким польське військо перейшо на другий беріг і тут опинилося напроти переважаючої турецької сили, з якою був сам султан.

В козацькім таборі гинули коні з недостачі паші. Козаки заходили у польський табір, жебраючи в'язку сіна.

До рішучої битви не приходило, бо не було кому ладу завести. Польським військом командував старий і хворий гетьман Хоткевич.

Саме тоді повернулось козацьке посольство з Варшави, везучи повну торбу солодких обіцянок. Здається, що поробив їх королевич Володислав, який відносився приязно до козаків, а особлизо до Сагайдачного ще від часів московської війни. Сагайдачний повернувся з Варшави дуже вдоволений. У польськім таборі прийняли його дуже радо. Поляки бачили, що козацьке військо не принесе користи без справного ватажка, а дотеперішній досвід навчив, що Бородавка нездатний. Сагайдачний пустився з невеликим почотом 300 людей до козацького табору. Не дали йому поляки провідника й він пустився наемання. Змилив дорогу й натрапив саме на татарський табір. Зразу думав, що це козацькі вогні й їхав сміло. Завчасу побачив помилку. Татари кинулись на нього. Сагайдачний відбиваючись доскочив лісу й тут скрився, не зміркувавши, де він є. Дістався щасливо до берега Дністра й тут блукав три дні по комишах і верболозі. В тій стрічі він був тяжко ранений в руку і від тієї рани потім і помер.

Нарешті добився до своїх. Козаки дуже зраділи і його поворотом і тим звідомленням з посольства, яке він зложив козацькій старшині.

Тепер ціле невдоволення виступило проти Бородавки. Його зараз скинули з гетьманства й віддали під суд, який засудив його на смерть. Йому відрубали голову. Сагайдачного вибрано гетьманом останній раз.

Сагайдачний зумів залізною рукою справити все на властиву дорогу. Запанував у війську лад, хоч воно не могло відразу вилікуватися з тієї деморалізації, в яку попало попередньо. Коли саме здобули штурмом один турецький табір, не могли як слід використати тієї перемоги, бо все військо кинулося грабувати турецькі багатства. Незважаючи на це, козаки доказували чудес хоробрости. Вони підлазили ніччю під турецькі шанці і брали їх приступом з такою бра-

вурою, що турки на сам воєнний оклик козаків не устояли на становищі.

Турки хотіли зразу перетягнути козаків на свою сторону, обіцяючи їм поміч проти поляків, та коли це не вдалося, вони цілою силою напали на козацький табір, міркуючи, що коли зломлять козаків, з поляками піде справа легко, як під Цецорою. Козаки відбивали всі штурки та ще робили болючі для турків вилазки.

Хто знає, яким шляхом була б пішла наша історія, коли б козаки послухали турків і від Хотина завернули та полишили поляків їх власній долі.

По тих турецьких невдачах заключили поляки корисний для себе мир, — а козакам приказано йти додому. Хворий тяжко гетьман поїхав до Києва. Козацтво стало домагатися зреалізування обіцянок з-перед війни. Поляки не хотіли й чути про якісь уступки та права, бо тепер їм не треба було козаків.

Сагайдачний на смертній постелі побачив свою помилку, що збочив з дороги, якою ішов попередньо, не допустив до знищення Польщі, — та тепер вже було запізно, бо й сили в нього вже не стало. Він побачив, як тяжко його обманули й обдурили.

Кажуть, що перед смертю написав сумний лист до королевича, якого просив гаряче, щоб узяв в опіку козацтво та православну Церкву, бо побоювання про ті дві найдорожчі його серцю речі не давали йому спокійно вмерти. Він говорив гіркі слова правди на адресу поляків.

Перед смертю зробив запис свого майна на школи й церкви. Свою рідню полишив зовсім. Здається, що не було в нього щасливого домашнього життя.

Помер 10 квітня 1622 року, оплакуваний всією Україною.

Проф. д-р Микола Андрусяк

ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ

Місцеву традицію про походження гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного з с. Кульчиць у Самбірщині спопуляризував письменник Андрій Чайківський у своїх історичних повістях. Проте історик д-р Богдан Барвінський зігнорував цю традицію й беручи під увагу вказівку Касіяна Саковича у "Віршах на жалосний погреб... Петра Конашевича Сагайдачного" шукав в перемиських гродських і земських актах роду нашого гетьмана. В обемистій праці "Конашевичі в перемиській землі в XV і XVI ст." він дійшов до висновку, що Конашевичі були віткою Попелів з гербом Побуг, але родоводу гетьмана він не міг виявити.¹⁾ Письменник Андрій Чайківський ще жив у часі архівних розшуків Барвінського й міг останній звернутися до нього за висвітленням, на чому він оснував походження гетьмана з Кульчиць.

Зокрема зайнявся біографією нашого гетьмана в семінарії історії Польщі львівського університету Яна Казимира студент Антоній Лукашевський, якого праці корресферентом призначив проф. Станислав Закржеський автора цих рядків, що був тоді початківцем у семінарійних історичних студіях. Перший розділ своєї семінарійної праці надрукував Лукашевський і слід признати безсторонність польського історика в його виводах щодо походження нашого гетьмана, поминаючи тільки один шовіністичний польський вислів, а саме "малопольське" (?!) походження нашого гетьмана. Лукашевський починає також від панегірика Саковича "Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного, гетьмана Его Королівської Милости Запорозького", що наш гетьман народився в підгірській перемиській землі і від молодости був вихований у вірі східньої православної церкви. Відтак цитує Лукашевський "Літописця або хронічку" Йоахима Ерлича, що Конашевич "не простого був походження, але шляхтич від Самбора".²⁾ При зіставленні Саковича й Ерлича стверджує Лукашевський, що вони

¹⁾ Б. Барвінський: Конашевичі..., Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1930, т. 100.

²⁾ *Latopisiec albo kroniczka Joachima Jerlicza*, t. I, Warszawa 1853, с. 3.

собі не перечать, тому що тогочасна Самбірщина належала до перемиської землі.³⁾

До літопису Єрлича відсилає також М. М. Кравець, який пише, що гетьман був "дрібним українським шляхтичем... з с. Кульчиців, неподалік від Самбора", але ще він цитує й "Доповнення до сводної галицько-руської літописи".⁴⁾ Ледви, чи Кравець знайшов дані документальні в цьому "Доповненні" про народження нашого гетьмана в Кульчицях, бо Лукашевський переглянув "Сводну галицько-руську літопись" о. Антонія Петрушевича та її "Доповнення" і знайшов у ній тільки переказ документу з рукопису Льва Кишки про скаргу перемиського уніятського єпископа Атанасія Крупецького до ассорського суду проти "городецьких людей" М. Куриловича, Грицька Конашевича й інших з приводу загарбання ними церковних ґрунтів і відмови йому послуху.⁵⁾ Лукашевський зазначає при тому, що не можна збагнути, чи було яке споріднення між нашим гетьманом та Грицьком Конашевичем, але з "документу" слідує, що родина Конашевичів не була шляхоцькою, а це не-шляхоцьке походження гетьмана старається він довести іншими джерелами. Проте він хибно пише, що Сакович не згадує нічого про шляхоцтво Конашевича, бо означення "зацного рицера" є то-ж саме з означенням шляхтича, а крім того на залученому до "Віршів" портреті гетьмана є також греб, який Лукашевський вважає тільки за "щось у роді гербу", бо для нього міродатними є "Коментарі хотинської війни" Якова Собеського і "Три трактати" про сарматських вояків Старовольського, для яких Конашевич був тільки козаком.⁶⁾ За Лукашевським автор короткого енциклопедичного життєпису Конашевича Веслав Маєвський приймає, що наш гетьман

³⁾ А. Łukaszewski: Pochodzenie Piotra Konaszewicza Sahaidaczego, Prace historyczne wyd. ku uczczeniu 50-lecia Akad. Koła historyków.. we Lwowie, 1929, с. 5-6 (os. odbicie).

⁴⁾ А. Петрушевич: Дополненія ко сводной галицко-русской літописи с 1600 по 1700 год, Львів 1891, М. М. Кравець: Гетьман України Петро Конашевич-Сагайдачний, Український історичний журнал, XI, Київ 1967, кн. 4, с. 126.

⁵⁾ А. Петрушевич: Сводная Галицко-русская Літопись, с 1600 по 1700 г., с. 47-48.

⁶⁾ J. Sobieski: Commentariorum Chotinensis belli libri tres, Dantisci 1646, liber I, с. 35; S. Starowolscii: Tractatus tres (Sarmatiae bellatores), Coloniae Agrippinae 1631, с. 155, 226-27; Łukaszewski, op. cit., с. 7-8.

був найправдоподібніше сином Конома (Конопа) і Пелагії, самбірських міщан.⁷⁾ Приймаючи прізвище "Конашевич" за патронімічне, Лукашевський вважає, що дійсне родове прізвище гетьмана невідоме.⁸⁾ Але традицію походження Конашевича з Кульчиць прийнято в "Історії міст і сіл Української РСР".⁹⁾ Українські історики: Осип Чайковський,¹⁰⁾ Михайло Грушевський,¹¹⁾ Богдан Барвінський¹²⁾ і Теофіл Коструба¹³⁾ такі доводять шляхотське походження гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного, з яким мабуть не був споріднений запорозький гетьман Антін Конашевич Бут, вибраний після уступлення Тараса Трясила; він вів переговори з польським коронним гетьманом Конецпольським і підписав протокол козацько-польського договору списаного дня 9 липня 1630 р.¹⁴⁾

Петро Конашевич учився в острозькій академії. Відсилаючи до Михайла Максимовича, Кравець пише, що тоді мав Конашевич написати "Пояснення про унію", яке одначе затратилося, а яке литовський князь Лев Сапіга в листі до полоцького уніятського архієпископа Йосафата Кушцевича назвав "предорогоцінним". Але Маєвський, відсилаючи до Грушевського, пише, що версія про "Пояснення про унію" Конашевича виявилася основою на непорозумінні.¹⁵⁾

Непевним є побут Конашевича на дворі київського судді Івана Аксака. Маєвський не міг визначити, коли Конашевич пристав до козаків, але здогадувався, що Конашевич був учасником одного з молдавських походів у 1594-1612 рр.,

⁷⁾ Wicław Majewski: Konaszewicz (Kunaszewicz) Sahajdaczny Piotr. Polski Słownik Biograficzny, t. XIII, Wrocław - Warszawa - Kraków 1967-1968, s. 484.

⁸⁾ Лукашевський, цит. тв., с. 11.

⁹⁾ Історія міст і сіл Української РСР, Львівська область, Київ 1968, с. 684.

¹⁰⁾ Початки гетьмановання Петра Конашевича Сагайдачного, Наук. Збірник присв. Мих. Грушевському, Львів 1906.

¹¹⁾ Історія України-Руси, т. VII, с. 370.

¹²⁾ Цит. тв.

¹³⁾ Петро Конашевич - Сагайданий, Літопис Червоної Калини, Львів 1932, ч. 7-8, с. 26-30.

¹⁴⁾ Н. Андрусак: Історія козаччини, кн. I, Мюнхен 1946, с. 35.

¹⁵⁾ Кравець, цит. тв., УІЖ, XI, 4, с. 126, за М. А. Максимовичем: Исследование о гетмане Петре Конашевиче-Сагайдачном, Собрание сочинений, т. I, Київ 1876, с. 337; пор. М. Грушевський: Історія України-Руси; т. VII, Polski Słownik Biograf., XIII, с. 486.

був учасником в лівонському поході Яна Замойського та десь перед 1614 р. зв'язався з А. Наливайком, який в 1609 р. був на службі в другого Лжедимитрія (Тушинського вора) та в 1612 р. був учасником походу Я. К. Ходкевича на Москву. Маєвський припускає можливість тотожності згаданого в джерелах сотника "Гопуше..." з Конашевичем, що з 200 козаками Наливайкового полку прилучився до походу А. Лісовського весною 1614 р. під Смоленськ.¹⁶⁾ Але Кравець подає, що Конашевич прибув на Запоріжжя в 1601 р. і незабаром козаки обрали його гетьманом. Під його проводом зруйнували козаки в 1607 р. Очаків і Перекоп, а скоро, в 1608 чи 1609 р., на своїх чайках прибули на малоазійські береги, завдаючи туркам дошкульних ударів. У 1613 р. вирушали козаки двічі на Чорне море та зруйнували тоді кілька татарських міст. З наказу султана Ахмета I поплила турецька флота до Очакова, щоби перейняти й розгромити козаків, які саме поверталися на чайках з морського походу, але козаки розгромили цю флоту й забрали шість галер. У 1614 р. близько 2 тисячі козаків переплили Чорне море й напали несподівано на Синопу, здобули міську фортецю, перебили гарнізон і забрали велику здобичу; але при повороті в Дніпровому лимані зазнали великих втрат від турецької флоти й татарського загону.¹⁷⁾

4 березня 1615 р. писав Лука Сапіга до Льва Сапіги, що "якийсь козацький полковник" Сагайдачний з 3-тисячним військом на київському Поліссі не хотів допомогти полякам проти татарів і відступив.¹⁸⁾ Але весною 1615 р. 80 козацьких чайок, можливо під проводом Сагайдачного, зруйнували два порти близько Царгороду: Мізевну і Архіоку; за ними пустилася турецька флота в погоню, але козаки розгромили її в Дунайському гирлі, опісля атакували турецьку фортецю в Очакові, околиці якого спустошили і вернулися щасливо на Запоріжжя. З початком 1616 р. козаки під проводом Сагайдачного розбили турецьку флоту в Дніпровому лимані під командою Алі паші, а відтак здобули Кафу на Кримі, де звільнили багато невільників, готових до транспорту на невільницькі ринки турецького світу. Протягом того самого

¹⁶⁾ Ibid., с. 484.

¹⁷⁾ Кравець, я. в.

¹⁸⁾ Mich. Antonów: Dwa przyczynki do działalności Piotra Konaszewicza Sahajdacznego, *Kwartalnik Hist.*, Lw. 1926, XL, 2, с. 96-9.

1616 р. козаки здобули Трапезунт і спустошили околиці Босфору. За те турецький султан почав грозити Польщі війною і польська шляхта, яка також боялася зросту козацької сили, рішила обмежити кількість козаків до одної тисячки. Польське військо під проводом коронного гетьмана Станіслава Жулкевського прибуло на урочище Стара Вільшанка над рікою Россою. Щоби не проливати даремно крови, Конашевич погодився на виключення з-поміж козаків "ремісників, купців, шинкарів, в'їтів, бурмистрів, кафаників, балакезів, кравців і інших зайвих" людей, що прилучилися до козаків від двох років. Королівські комісари приобіцяли виплачувати правильно козакам річну плату та постачати сукно. Свою заяву від імені козаків підписав Петро Конашевич, як гетьман на той час запорізького війська дня 31 жовтня 1617 р.¹⁹⁾

Але вже з початком 1618 р. Конашевич зв'язався, можливо за посередництва С. Корецького, з Лігою Міліції Християнської Карла Гонзагі де Неверса, обіцявав підпомогти цю Лігу 60 тисячним козацьким військом у війні з Туреччиною та при допомозі царгородського патріярха викликати грецьке повстання проти турків. Представник цієї Ліги де Марконне писав 13 квітня 1618 р.: "Я мав довшу розмову з представником козаків, який запевняв, що вони (козаки) продовжуватимуть боротьбу з турками, незалежно від того, чи (польський) король хоче цього, чи не хоче. Це має велике значіння з огляду на те, що король є в мирі з султаном і гарантував йому спокій козаків." Згодом цей же де Марконне зазначував, що "козаки... ввійшли в Царгород, убили 5 чи 6 тисяч турків, захопили велику кількість полонених і спалили половину міста."²⁰⁾

Тимчасом польський королевич Володислав пішов добувати собі московського престолу в 1618 р. і застряг під самою Москвою; тоді він звернувся за допомогою до козаків. Мабуть уже в червні 1618 р. вирушив Сагайдачний з України мабуть на чолі 20000 козаків на Московщину; йому піддалися Путивль і сусідні міста, але відтак він не йшов прямо

¹⁹⁾ Pisma St. Żółkiewskiego. Wydał A. Bielowski, Lwów 1861, с. 311-322; І. Крип'якевич — М. Голубець: Велика історія України, Львів-Вінніпер 1948, с. 416-18, Кравець, цит. тв., с. 127.

²⁰⁾ Коструба, цит. тв., ЛЧК 1932, VI, с. 29, Кравець, я. в., Polski Słownik Biograf. XIII, с. 485.

на Вязьму, щоби сполучитися з армією Володислава, тільки прямував на Рязанщину. Головна армія Конашевича здобула 9 липня Ливни, а відтак Єлец і Скопин; від 26 серпня до 7 вересня облягали Михайлів, відтак підступили під Зарайськ; козанькі підїзди й загопи розсипалися на значну віддаль по Московщині. Під Коломною переправився Конашевич через Оку і підійшов під Москву, під якою розбив групу Бутурліна, якого самого повалив він з коня. 8 жовтня сполучився з армією Володислава під Тушином. Похід Конашевича на Рязанщину унеможливив частинно мобілізацію і концентрацію сил з неї для оборони Москви, якої не вдалося полякам і козакам узяти штурмом 11 жовтня. З-під Москви відступив Конашевич до Серпухова, а відтак пішов на Калугу, яку здобув, тільки замок оборонився. Загопи козаків і лісовчиків розпорошені по Московщині далися добре в знаки москалям, чим помогли Польщі заключити корисне для неї перемир'я в Деуліні в 1619 р.²¹⁾

Маєвський пише, що "в 1619 р. вдалося Скіндер паші створити серед запоріжців угруповання, яке натискало на Конашевича переговорювати із цим пашею. Листування в цій справі перехопив Жолкевський і у вересні рушив він з кільканадцять тисячним військом на козаків. Хоч серед останніх була тенденція до збройного виступу проти поляків і злуки з турками, вдалося Конашевичеві склонити козаків до угоди з Польщею".²²⁾ Але в універсалі короля Жигмонта III з 3 вересня 1619 р. воєводам: київському Томі Замойському, руському Янові Даниловичеві з Журова, волни-ському Янушеві з Острога Заславському, берестейському Остафієві Тишкевичеві і брацлавському Олександрові з Острога Заславському, краківському каштелянові і володимирському, переяславському, черкаському, білоцерківському та каміньському старості Янушеві нязеві Острозькому, камінецькому каштелянові, підскарбієві коронному надворному і овруцькому старості Андрееві Гурському, канцлерові, корошному гетьманові і барському, яворівському, камінецькому та калуському старості Станіславові Жулкевському, польному гетьманові коронному Станіславові Конєцпольському, коронному підчашому і пинському та сокальському старості

²¹⁾ Крип'якевич - Голубець, цит. тв., с. 418, *Polski Słownik Biograf.* XIII, с. 485.

²²⁾ *Ibid.*

Юрієві Збаразькому, камінецькому і брацлавському старості Валентому Олександрові Каліновському, винницькому старості Олександрові Балабанові, хенцінському старості Янові з Руці Браніцькому, королівському ротмістрові Тибурцієві Злотницькому, київському судді Янові Аксакові, Янові Белецькому і жигвоцькому старості Томі Скліньському згадується тільки про часті наїзди запорізьких козаків на держави турецького цесаря, які порушують посполитий мир, торгають перемиря і дають причину до небезпечної війни з поганством. Постанови попередніх комісарів не привели запорізьких козаків до ґрунтового наслідку, бо їх що раз більше прибуває до громади, яка не тільки може посварити Польщу з поганами, але також може помішати і в річипосполитій. Тому король поручав названим достойникам договоритися з козаками, щоб вони були старшим слухняні, заборонити їм походи на море і наїзди на турецькі держави та встановити їм жалування, яким би вони в означеному числі були вдоволені і в потребі могли б служити річипосполитій. при тому визначити також час, в якому гроші і сукна могли бути віддавані козакам. Дня 8 жовтня 1619 р. польські комісарі в таборі над Раствавицею нижче Паволочі, а саме воеводи: київський Тома Замойський на Замості і руський Ян Данилович з Журова, канцлер і коронний гетьман Станіслав Жолкевський з Жовкви, гетьман польний коронний Станіслав Конецпольський, старости: каменецький і брацлавський Валентій Олександр Каліновський і жигвоцький Ян Скліньський, королівський ротмістр Тибурцій Злотницький і Ян Белецький договорилися з послами запорізького війська, що стояло за Білою Церквою над річкою Узеню до того, "щоби пани запорізькі молодці, звичаєм своїх предків, на звичайних місцях за порогами, служили річипосполитій в даванні пересторог і бороненні неприятеливі переправ, а людям всякого стану в державах його королівської милости нікому тяжкі і прикрі не були, пакту і перемиря з посторонними сусідами, а особливо з турецьким цесарем не порушували. Щоби там на своїх звичайних місцях мали з чого жити, ми дозволили їм дорічно жалування готовими грішми 40,000 злотих; тепер за вільшанською постановою за минулий рік взяли грошей 10,000 злотих і сукна 700 поставів ка-разії, і також 10,000 злотих за цей теперішній другий рік і таку грошеву суму і сукон віддали ми їм тут у Білій Церкві; а потім не сукнами, але готовими грішми має їм виплачуватися ціла сума 40,000 злотих, які то гроші мають їм бути

дані в Києві на св. Іллі руського. А вони також беручи це щорічне жалування від його королівської милости і від річипосполитої обов'язуються рицарськими словами, що похідів з Дніпра на Чорне море і всяких наїздів на держави турецького цїсаря не мають і не будуть чинити, що і присягою повинні потвердити. Ті, які братимуть це жалування від його королівської милости і річипосполитої, не тільки самі не мають ходити з Дніпра на море, але й іншим, якщоб які свавільні знайшлися, всякими способами будуть боронити, а тих, які тепер всупереч забороні важилися (пійти на Чорне море) мають покарати; також морські човни, так як уже одні є поцсовані, так і інші мають поцсувати, щоби відібрати своєвільним нагоду викрадатися на них на море, крім тих човнів, які є потрібні для перевозу на Дніпрі, які одначе мають бути під доброю сторожею, щоби їх своєвільні не вживали на море. А що й про те йде, щоби в державах його королівської милости, так в його королівської милости добрах, як і в духовних і світських, не було прикростей від них людям, без чого не могло би бути, коли б вони мали бути в так великому числі і в так великій дружині, маються тому перебрати за постановою вчиненою на Вільшанці і з-поміж себе виписати всіх ремісників, шинкарів, вїтїв, бурмистрів, кафанників, балакезїв, різників і всіх, які займаються якимнебудь ремеслом, і іншим зайвим людям, мають веліти йти проч і тим усім, які прилучилися до їхнього війська від п'ятох літ, щоби вони не звалися козаками: тому що ми на такє велике число, яке тепер виявилось, не дозволяємо жодною мірою. А що тепер, як панове молодці виказують, трудно в такій купі бракуватися, отже коли доскопало вибракуюються, нехай дадуть знати про свою кількість королеві; а потім згідно з тим, яку їх кількість король схоче залишити, на тих буде стягатися позволена сума 40,000 злотих. А коли ця сума на свято руського Іллі буде привезена до Києва, той хто з королівського доручення буде її віддавати, має доглянути, щоби не було більше козаків понад кількість королем замірену. "А ті, які будуть виписані, мають підлягати власти старостів, державців і їх намісників та інших панів, під ким хто живе, не відкликуючись до військового суду, і панове молодці не мають за ними братися." Також комісарі застерігали, "щоби панове запорізькі молодці або цілком не мешкали в добрах земських, духовних, світських і дідичних, або, якщо би там дома і мешкання свої мали, щоби віддавали послух дідичним панам, під яки-

ми мали би свої маєтності, не виломлювалися з підданства і не відкликувалися до інших юрисдикцій, а найдалі до св. Іллі руського в будучому 1620 році хто не хотів би під ким мешкати і бути підданим панові, має випровадитися з його маєтності й мешкати там, де чия воля; а ті, які в містах короля егомосця українських будуть перемешкувати, мають віддавати всяку учтивість панам своїм старостам або їх підстаростам, і якщо трапилось б, як це на Україні, чинити як годиться лицарським людям проти неприятелів св. хреста при панах старостах або їх намісниках." Козаки мали мати старшого з-поміж себе, заприсяженого зі всім товариством, який має доглянути виконання постанов комісарів. Цим старшим признавали комісарі Петра Конашевича, який 17 жовтня погодився на умови комісарів, застерігаючись одначе, що він не може подати числа козаків, а перевірка й випис шинкарів, гапдлярів, ремісників і інших, що стали козаками від п'ятиох років, забере багато часу, бо це треба чинити по містах.²³⁾

Погоджуючись з постановами раставицької комісії Конашевич сподівався, що час розв'яже справу кількості козацького війська, коли річпосполита опишеться в якійсь военній заверусі. В грудні 1619 р. Конашевич з 5000 козаками ходив на Крим і розбив татарів під Перекопом. Попри те вислав він в лютому 1620 р. посольство під проводом Петра Одниця, якого вислав в жовтні попереднього року переговорювати з польськими комісарями над Раставицею, на переговори з московським царем можливо для фінансування козацьких виправ на Крим, на що цар не погодився і дав тільки 300 рублів козакам як своє "жалування".²⁴⁾ Можливе також, що це посольство Конашевича до Москви було у зв'язку з приїздом єрусалимського патріярха Теофана, що прибув на Україну в своїй подорожі до Москви.

Попри питомі кожному козацькому отаманові военні заслуги визначився Конашевич ще як опікун православної церкви й культурної діяльності київського братства, основаного при Богоявленському монастирі з кінцем 1615 р., в якого члени вписався гетьман Петро Конашевич Сагайдачний з усім козацьким військом. Тим самим гетьман прийняв на

²³⁾ Pisma Stan. Żółkiewskiego, с. 328-338.

²⁴⁾ Кравець, цит. тв., УІЖ XI/4, с. 127, Polski Słownik Biograf., XIII, с. 485.

себе право заступати братство, на якого потреби зложив віч значну суму. Київське братство удержувало фундацію Гальшкою Гулевичівною, жілкою мозирського маршалка Стефала Лозки, школу, якої першим ректором був галичанин Іван Борецький, бувший учитель львівської братської школи. Після нього був ректором Мелетій Смотрицький, що прибув до Києва з Острога, опісля галичанин з Потиліча Каліст-Касіян Сакович, що склав "Вірші на жалісний похорон" гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного в 1622 р. Коло 1615 р. спровадив печерський архимандрит Єлисей Плетенецький, також галичанин, до Києва закуплену в Стрятині колишню друкарню львівського єпископа Гедеона Балабана. Ця друкарня почала печатати в Печерській Лаврі православні богослужбові й полемічні книги. Тоді прибули до Києва визначніші православні духовні письменники зі Львова й Острога, де після смерті Януша Острозького († 1620) перестала існувати основана князем Константином-Василем академія; нова власничка Острога, дочка князя Олександра Острозького Анна Альоїза Ходкевичева, римо-католицька фанатичка, оснувала на її імсе єзуїтську колегію. В Києві визначилися як письменники галичани Захарія Копистенський, Лаврентій Зизаній, Паава Беринда, автор славяно-руського словника, й інші. "Був це — як висловився історик Михайло Грушевський — перший нахід галичан на Київ, що під покровом і протекцією козацького гетьмана також галичанина, заходилися культурними засобами Західньої України відродити на київському ґрунті заглушене культурно-національне життя й повернути старій столиці України її давню національну й культурну ролю і значіння".²⁵⁾

Патріярх Теофан прибув на Україну з початком березня 1620 р. і в Буші 10 березня (Маєвський подає 1621 р., але я вважаю, що має бути: 1620) розгрішив козаків за їх війну проти православної Московщини в часі московської "смути". Конашевич з 1500 козаками проводив Теофана при його візді до Києва 22 березня 1620 р.²⁶⁾ Повертаючи з Москви прибув Теофан знов до Києва під охороною козацького війська і в братському монастирі висвятив він ігумена цього монастиря Ісаію Копинського на перемиського єпископа, бувшого першого ректора братської школи Івана Борецького.

²⁵⁾ Андрусяк, цит. тв., с. 23 (за М. Грушевським).

²⁶⁾ PSB, XIII, с. 485.

в чернецтві Йова, на київського митрополита та Мелетія Смотрицького на полоцького архієпископа. Опісля в Терехтимирові висвятив Теофан тамошнього ігумена Єзекіїла Курцевича на володимирського єпископа, в Білій Церкві ігумена черницького монастиря Ісаака Борисковича на луцького єпископа, в Животові (Брацлавщина) мілецького ігумена Паїсія Іполитовича на холмоського єпископа; крім того залишив Теофан на Україні грецького єпископа Теофана, що йому товаришив, польським єпископом. Але цих православних владик не признав польський уряд і вони могли виконувати свої функції тільки під охороною козацького війська. Конашевич думав вимогти на польському уряді признання цієї православної єрархії за козацьку поміч у війні з Туреччиною.

Саме 7 жовтня 1620 р. на цецорських полях недалеко Яс у Молдавії поляг в бою з турками польський коронний гетьман Стан. Жолкевський, а польний гетьман Конєцпольський і багато польських панів попало до турецької неволі. Тоді поляки звернулися знов за допомогою до козаків, які на раді в Хвастові 15-17 червня 1621 р. під впливом Конашевича годилися взяти участь у протитурецькій війні, але домагалися признати висвячених Теофаном православних владик. У цій справі поїхав Конашевич до короля Жигмонта III і виміг здержання егзекуцію едикту проти цих владик. Тимчасом козакі під проводом Яцка Бородавки, якого гетьманом проголосили на Запоріжжі "виписчики" невдоволені Сагайдачним, не чекаючи його повороту з Варшави, вирушили до табору польського війська під Хотином. Повертаючи з Варшави й шукаючи козацьке військо на Поділлі Конашевич наткнувся на турецький загін і в сутичці з ним був поранений отруйною стрілою. 30 серпня 1621 р. прибув він до козацького табору під Могилевом, де козакі вибрали його знов гетьманом, тому що були невдоволені з нездібного до воєнних операцій Бородавки. 1 вересня козацьке військо прибуло під Хотин. Кравець подає його кількість за мемуарами хотинської війни 40,000, Маєвський тільки двадцять кілька тисяч. Турки почали вже 2 вересня атакувати козаків; у днях 2-11 і 28 вересня було 8 турецьких атаків. Проте Конашевич перевів удачно контратаки 2-4 вересня) і 5 пічних випадів (6/7 і 17-24 вересня). Проти козацького війська були спрямовані всі сили турків, тому що від знищення козацької сили узалежнювали вони свою побіду над поляками. Не зважаючи на сильний турецький арти-

лерійський вогонь козаки підчас одної з контратак дійшли до місця розташування турецької артилерії й почали нищити турецькі гармати. Конашевич хотів розгорнути наступ з допомогою польсько-війська, але польський коронний гетьман не підтримував його. Тільки завдяки козацькій допомозі, були турки змушені переговорювати з поляками і заключити мир; але вони таки вимогли на поляках заборону козакам ходити походом на турецькі й татарські землі.

Після війни не вдалося Конашевичеві нічого досягнути ні для козацького війська ні для православної церкви. Козацькі петиції (в жовтні 1621 р.) і посольство в лютому 1622 р., що домагалися подвижки й виплачення залеглому жалування, свободи мешкання в приватних маєтностях і признання православної ієрархії досягли відмовні або виминаючі відповіді. Перед смертю писав Конашевич до короля, жалючись на заподівані козакам і православній церкві кривди. Завіщанням з 15 квітня 1622 р. призначив Конашевич великі суми на церкви, школи, брацтва (головно львівське і київське) та шпиталі.²⁷⁾ Записуючи півтора тисяча золотих на Ставропігійську братську школу у Львові, зазначував Конашевич ціль свого запису "для навчання діток наших російських".²⁸⁾ Саме від кінця XVI ст. почали на Україні вживати для її означення грецької назви Руси "Росія" і від цієї назви прикметників "роський" і "російський", щоби підкреслити свою національну окремішність від московської "Русії" і московських "русских" ("русский" почали писати на Московщині пізніше). Але від 1654 р. московська царська канцелярія перейняла для московського вжитку назву "Росія" і придумали тоді москалі назви "Велика Росія" для Московщини і "Мала Росія" для України.²⁹⁾

Щодо родинного життя Конашевича пише Маєвський: "Знаємо, що в 1619 р. мав Конашевич жінку і певно недорослих "нащадків".³⁰⁾ Але виконавцями свого завіщання на культурно-освітні цілі визначував гетьман митрополита Йо-

²⁷⁾ Крип'якевич - Голубець, цит. тв., с. 419-422, 450, Андрус'як, цит. тв., с. 23-4, 33-34, Кравець, цит. тв., УІЖ, XI/4, с. 127-28, PSB, XII, с. 485-86.

²⁸⁾ Архив Юго-Западной России, ч. III, т. I, с. 268-271, ч. 84.

²⁹⁾ Андрус'як: З дослідів над назвою "Україна", Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка, Нью Йорк — Торонто 1963, т. 177, с. 252-53.

³⁰⁾ PSB, XIII, с. 486.

на Борецького і свого наступника гетьмана Оліфера Остаповича Голуба. Помер Конашевич у Кневі від вище згаданої рани 20 квітня 1622 р. і його похоронено при вистрілах з козацьких гармат і "Віршах на жалісний похорон" тогочасного ректора брацької школи Касіяна Саковича в брацькій Богоявленській церкві на Подолі, але його гріб був знищений в часі пізнішої перебудови церкви.³¹⁾

Співучасник хотинської кампанії, батько пізнішого польського короля Яків Собеський так оцінив Конашевича: "Цей Петро Понашевич, настільки піднявся над своїм простим походженням способом життя, своїм блискучим розумом, видатною зрілістю думок, надзвичайною дотепністю в словах і ділах, що з повною справедливістю мусить бути зачислений до найвишніх людей в Польщі. Це був чоловік великого духа, що шукав небезпеки, легковажив життя, в бою був першим, при відвороті останнім, живий і діяльний." Автор "Історії Русів" назвав Конашевича "виборним українським князем або гетьманом". О. Єфименко бачила в ньому "добротолюбця військового мистецтва й розумного дипломата, але перш за все завжди чоловіка, що глибоко й цілком був перенятий любов'ю до рідного краю." Мнх. Грушевський бачив у ньому "видатного політика, що свідомо йшов до своєї мети — зацвінення своєму народові відповідного місця в польській державі, що відновленням поваги й скріпленням організації української церкви, вкрив себе безсмертною славою в очах українського громадянства."³²⁾ Дм. Яворницький писав: "Дивна сміливість, швидкість і руйнівна сила всіх цих козацьких походів на Крим і Туреччину перевершують будь-які описи. Вони можуть бути пояснені тільки тим, що на чолі козаків стояв такий геніяльний проводир, яким був Петро Конашевич-Сагайдачний."³³⁾

³¹⁾ Крипякевич - Голубець, цит. тв., с. 422, Андрусак: Іст. коз., с. 24, 34, Кравець, цит. тв., УІЖ, XI/4, с. 128, PSB, XII, с. 486.

³²⁾ Крипякевич - Голубець, цит. тв., с. 422-23.

³³⁾ Д. И. Варницкий: Петр Конашевич-Сагайдачный, Катеринослав 1913, с. 23-24; Кравець, цит. тв., УІЖ, XI/4, с. 127.

Вельмишановному Архитектові Миколі Флякові щиро дякую за визначення відбиток "Пісм" Стан. Жолкевського і статтей А. Лукашевського і В. Маєвського. — Автор

ОСТАННЄ СЛОВО САГАЙДАЧНОГО

Зелені язички листя лизали глуху стіпу Києво-Могилянської академії. Під моїми ногами губилися сліди небуденного людського життя. Проминув лікарню, клініку, пункт швидкої допомоги й Науково-дослідний інститут гігієни харчування, ще розмістилися на території колишнього центру української освіти, першого вищого навчального закладу Східної Європи. Спливали в пам'яті літописні рядки: "Року 1622 Петро Сагайдачний, славний гетьман запорозький і великий захисник православної віри, любитель і ктитор Братського монастиря і шкіл латинських¹ тимчасове життя своє остави; тіло ж поховано в Києві, в монастирі Братській, в Провідну неділю, з великим плачем Запорозького війська і всіх людей православних." Звірився по виданому в 1930 році "Провіднику" по Києву. Мов на військових навчаннях, "прив'язував до місцевості схему старовинного малюшка. Так, шлях правильний. Ось залічки знаменитого сонячного годинника, знайомого за репродукціями з десятків книг. Десь повище бути...

Через цегляний мур, за яким міститься філія Центральної наукової бібліотеки Української РСР, заглянув до відгородженої частини неподільної колись академії садби. Серед здичавілих кущів бузку, якраз навпроти дзвіниці давнього Братського монастиря, відшукав очима місце, де, як запевняють фахівці з інституту історії, має бути прикрита важкою гранітною плитою могила людини, чие ім'я невіддільне від України, від її історії, героїки, від її безприкладної визвольної боротьби проти польсько-шляхетського і турецько-татарського гніту. Могила Петра Конашеніча-Сагайдачного.

Він оспіваний у думах і піснях. Знаєте ж гарну народню пісню "Ой на горі та женці жнуть", яка разом з Дорошенком уславила Сагайдачного. Видатний український історик Дмитро Яворницький назвав його "геніяльним проводирем" бойових козацьких походів, що "перевершують будь-які описи". Запорозький гетьман належав до антитурецької ліги в

¹) Таку назву мали українські школи, в яких на зразок західно-європейських навчання проводилося латинською мовою, що практикувалося тоді в усіх міжнародних стосунках.

Європі, йому надано почесне звання принца, планувалося, що він очолить всєвропейську армію для боротьби проти турків...

Мою увагу знову полонить образ славетного сина України. Цієї осені минає триста п'ятдесят років від часу Хотинської битви, однієї із значних подій нашої історії. Після того як об високий берег Дністра розбилась остання хвиля величезної турецько-татарської навали, ім'я козаків було на вустах усієї Європи. Гравери Відня і Варшави друкували листівки з портретом козацького вождя, чий військовий хист урятував християнський світ від мусульманського поневолення. Історики в усіх відмінках повторювали прізвище Сагайдачного. Видатному воїнові співали хвалу в столицях усіх європейських країн, урочисті учти на його честь одправлялися в Римі, Парижі, Мадриді.

Під мурами Хотина відбулася вирішальна битва довготривалої світової війни. Старий світ -- уся Європа від Піренеїв до Дніпра -- протистояв могутній Оттоманській імперії. 1453 року турки завдали своїм ідеологічним ворогам нищівної поразки. Султан Махмед II Завойовник після десятиденної облоги здобув духовну столицю Християнства -- Константинополь. Висока Порта певинню підкорює ближчі й подальші народи Кавказу, Чорноморського узбережжя, Малої Азії, Балкан, Північно-Східної Африки, посідає гирла Дунаю, Дністра, Дніпра й Дону. Юна сила поневолених народів, перевернута в яничар, примножує сили завойовника. Дикі орди, спустошуючи чужі землі, сягають Вісли й угорських Карпат.

"Хто може мені протиставитись? -- занітував наприкінці XVI ст. султан Мурад III польських послів. -- Боїться мене Персія, Венеція дрижить, Іспанія благає, німець мусить давати, що я кажу. Світ переді мною тремтить."

Наступник могутнього "володаря світу" змушений був погамувати зухвальство: "Хто б не заворушився у моїй імперії, я на обоє вух сплю, а за козаків мушу одним вухом наслухати". "Намісник бога на землі" рахувався із оружною силою "нещасної країни, доступної жорстокостям східних варварів подібно скелі, відкритій для морських хвиль", -- як засвідчив французький землемір Блез де Віженер. Його земляк фортифікатор Боплан, що мав більше часу для спостережень, зробив глибший висновок: "Ця недавно завойована країна (малося на увазі завоювання України шляхтою -- В. П.) являє нездоланний захист проти могутності

турків і лютої татар, міцну перешкоду зупинити їхні нищівні паскоки!"

В середині XIII ст. монголо-татарська навала змела тут абсолютно все, що піддавалося вогню і мечу. Через століття ще не відроджені до нового життя згарниці **прибрала до рук Литва**. Та сама Литва, котра раніше підлягала Київській Русі й з огляду на злиденність платила їй поданину тільки ликом та віниками. Започаткувався отой проклятий нашим народом гніт, котрий над Лівобережною Україною нависав ("Ой нависли ляхи, нависли, а як ворошия на вишиї", — тужить народня після) мало не до кінця XVIII ст., а над Правобережною так довго, що важко визначити остаточний строк.

Якраз тоді, коли здавалося, що руська земля цілком зниділа в чужинському ярмі, вона **1594 р.** сліпучою, мов блискавка, з'явою Северина **Наливайка** заявила на весь світ про свою незнищеність, про свою незглиблу силу, про своє відродження. Шабля одного з краєвих синів України вивела рідну батьківщину з мороку **трьохсотсімдесятирічної незвісності на арену європейської і азійської політики**, примусила султанську Туреччину й цісарську Австрію, католицький Рим і німецькі герцогства, королівську Швецію і кепецьку Венецію не тільки заговорити про нескорену козацьку країну, а й зважати на неї в подальшій міжнародній політиці.

Наливайко підняв найкращі голови, але їх порубано. В урочищі **Солониці під Лубнами** шляхта скосила квіт козацтва. **Десять тисяч люду** винищено до поги — значне й добірне товариство, жінок, старих, дітей. Державний сейм прокляв козаків, скасував не тільки їхній стан, а й одвічне ймення.

Політика Запорозької Січі змінюється. Влітку **1602 р.** козаки, мов грім з ясного неба, причалюють на чайках до неприступного **Анатолійського берега**. Через два роки зухвалим штурмом вони здобувають великий морський порт і міцну фортецю турків на болгарській землі ("**Була Варна** здавна славна — славніші козаки"). Стрімкі, мов птах у леті, козацькі чайки вповдовж і впоперек борознять Чорне море. Відчайдушні запорожці окурюють мушкетним димом стіни **Стамбула, Кілії, Ізмаїла, Білгорода**, запалюють люльки від пожежі що здіймаються до неба перед самісінькими вікнами султанського палацу.

("Морські виправи козаків такі ж небезпечні, як цікаві

й надто дивні. Їхні чайки, зв'язані з очерету й лози,² не топлять, якою б сильною не була хвиля, а тільки пановіюються водою, в якій занурені до пояса гури б'ються на смерть. Можна сміливо сказати, що, окрім зухвалих козаків, на землі немає нікого, хто б менше дбав за життя, відчував більшу погорду до смерті.") Це красномовне зізнання не якогось там доброзичливця, а фанатично ненависного до наших пращурів турецького історика й громадського діяча **Мустафи Наїми**.

"...Навесні 1615 р. знову виправа межувала зі зухвальством, — зазначає в книзі "Січ Запорозька" польський історик **Лешек Подгородецький**. — Вийшовши на 80 чайках, рушили прямо на столицю Туреччини — **Константинополь**, у якій на той час перебувало близько 24 тисяч яничарів і 6 тисяч сипахів, що становили султанську гвардію. Незважаючи на те, **козаки спалили передмістя**.

Султан **Ахмед I**, котрий у той час розважався риболовлюю, побачив удалинні хмари диму й великі язики полум'я. Розлючений тим зухвальством, негайно вислав за сміливцями погоню, яка спостигла їх під **Очаковом**. Козаки вступили в бій з потужним флотом і — що найдивніше — **здобули перемогу**. Захоплені турецькі судна спалили на очах усього очаківського гарнізону. Решта турків панічно втекла у відкрите море."

Випробувавши міцність фортечних мурів **Синопа** й **Трапезунда**, що протягом трьох віків не бачили ніяких ворогів, запорожці 1616 р. під орудою звитяжного гетьмана **Петра Сагайдачного** захопили найбагатше торгове місто **Криму Кафу**, визволили з бусурманського полону на чисті води та ясні зорі десятки тисяч невольників.

Це була найвидатніша перемога українського війська в невпинній морській війні проти Туреччини. Мусульманські дєрвіші, яким за наказом султана стинали голови, пророкували загибель **Оттоманської імперії** через козаків. Затятий ворог **Порти персидський шах Аббас I** шукає дружніх союзників з козаками, дозволяє їм користуватися морськими портами підвладної йому **Грузії** та виношує плани спільних

²) Насправді основою чайки був цільний стовбур великого дуба чи липи, до якого нарощували дубові дошки, що правили за борти. Кулі очерету прив'язували з боків для більшої стійкості човна проти хвилі (примітка автора).

воєнних дій. Ще раніше папа Климентій VIII знайшов спосіб повести переговори із старшиною Запорозької Січі, схилив звияжних лицарів до антитурецької ліги.

Невпинна боротьба України за волю і незалежність ведеться на два фронти. Збройна – проти турків і духовна – проти шляхетської Польщі. Саме на межі XVI і XVII століть у всіх більш-менш значних містах України виникають братства, котрі фундують школи й колегіуми, впроваджують загальну освіту, організують постійні й пересувні друкарні, "засівають рідну землю книгами". Заклопотаний обороною південних кордонів отчого краю, гетьман запорозького козацтва Петро Сагайдачний подає потужну моральну й матеріяльну підтримку львівським братчикам заохочує просвітян до благородної праці "заради користі батьківщини".

Волелюбна українська думка вибухає десятками пристрасних творів полемічної літератури. Герасим Смотрицький, Христофор Філарет (М. Броневський), Іван Вишепський, Захарія Коштенський заперечують католицький духовний гніт, відкидають шляхетську неволю. У знаменитому "Треносі" ("Плачі", 1610 р.) Мелетій Смотрицький рішуче стає на захист українського народу, його звичаїв і вірувань.

Гострі суперечки між Річчю Посполитою і Туреччиною зводяться до найсуттєвішого: як змести з лиця землі Запорозьку Січ. Результати марних потуг підсумував у виданій 1618 р. книзі "Про козаків — знищити їх чи ні?" польський публіцист Пальчовський. Відповідаючи на одне з найзлободенніших запитань тієї доби, він дійшов до висновку: "Знищити козаків безчесно, некорисно й неможливо". Далі розяснив: безчесно, бо "Україна при дворах європейських вважається єдиною обороною християнства". Некорисно: "якщо не будемо мати сусідів козаків, то матимемо сусідами турків і татар. Що краще?" Неможливо: "Ще за короля Стефана хотіли знищити козаків та відклали намір за неможливістю, а тоді було їх значно менше, ніж тепер."

1620 року молодий турецький тиран Осман II укладає мир з Персією, щоб урешті-решт назавжди розв'язатися з Річчю Посполитою й усід за тим навіки покінчити з Україною. Петро Сагайдачний вирядив від Запорожжя послів до московського царя, щоб на випадок війни забезпечити глибокий тил. На жаль, спроба виявилася не зовсім удала: "Не ображайтесь, що не бачили очей його царської величності, — заявив посланцям з Дніпра князь Пожарський. — Ви

прийшли до Москви перед постом, а в ніст у великого гесударя нашого піякі послі й іноземці не бувають."

У вересні того ж року об'єднане польсько-молдавське військо із жменькою реєстрованих козаків зазнало страшної поразки на Цецорському полі під Яссами. Польний гетьман Конецпольський попав у полон. Воєвода Калиновський, рятуючись утечею, потонув у Пруті. Голову великого коронного гетьмана Жолкевського вивішено в Стамбулі над палацом султана. Захмеліла від перемоги Туреччина готує тотальну навалу. На карту поставлене існування всієї Європи.

Погляди наймудріших варшавських політиків звернені до Запорожжя. На уклінне прохання короля вислати в поміч козацькі полки в урочищі Сухий Брід на Черкащині зібралася широка козацька рада. З промовами до братів по зброї звернувся Петро Сагайдачний та київський митрополит Іов Борецький, котрого супроводжувало триста священників і п'ятдесят ченців.

Обрано послів до короля на чолі з мудрим і красномовним Петром Сагайдачним. У Варшаві вони вимагали повернути прадавні козацькі права, скасовані після страти Наливайка, узаконити ширшу політичну й економічну самостійність України, не чинити перешкод її самобутньому духовному розвитку.

Сигізмунд III, що високо цінував політичний талант і військовий досвід Сагайдачного, не поскупився на щирі обіцянки й озобов'язання. Козацтво не могло зволікати, бо йшлося такою ж мірою про життя України, як і Польщі. "Я посилаю сина і доручаю його тобі", — вклонився король Сагайдачному, коли дійшло до згоди.

Дванадцять мусульманських шпигунів з листами-відозвами від православного патріарха никали українськими містами й селами, підбурювали православних до війни з католиками. Султанські підданці прослизали на Запорожжя, щоб схилити старшину до вигідної османцям угоди.

У відділі рукописів Державної публічної бібліотеки АН УРСР зберігається старовинний документ. З нього видно, що "раніш, ніж козакі з'єднались з поляками під Хотином, від султана вони одержали пропозицію з'єднатися з турками; козакам обіцяно було, в разі завоювання польської держави встановити всілякі пільги й надати їм, як столицю козацтва, на вибір — або Київ, або Кам'янець-Подільськ. Пропозицію... не було Сагайдачним прийнято".

Віддамо належне старшині й простому люду. У перших

вистачило державної мудрості, а в других — політичної свідомості, щоб не спокуситись можливістю тимчасового успіху. Одвічні протишляхетські настрої не потьмарили розум і не завадили твердо осмислити історичну необхідність спільних дій з Польщею.

Розгорнувшись після Цецорської перемоги віялом по Україні, татарські орди грабували беззахисне Поділля. Запорозькі гінці, на скоку міняючи коней, почали мчати з гетьманськими універсалами в полки й сотні. Незабавом сорокати тисячне козацьке військо виступило потужно й оружно супроти головного ворога — Оттоманської імперії.

У центрі Константинополя піднято державний прапор розбійницької держави на знак тотальної війни. Усіх чоловіків імперії зобов'язано з'явитися на збірні пункти. По всій Порту реквізувались продукти, транспорт, коні, верблюди, мули. Тисячі бродячих дервішів агітували за блискавичну війну. Поставлений перед султанським палацом бунчук із кіпської гриви сповістив: **Осман II сам очолить похід**, щоб, як великі предки, й себе "назавжди покрити вічною славою". **Болгарам і молдавцям** віддано наказ будувати міст через Дунай.

Австрійський цісар і французький король всіляко стримували войовничий запал небезпечного агресора, прагнули, в крайньому разі, спрямувати його орди на Москву. Тверезі голови в дивані застерігали недосвідченого войовника від можливої невдачі. Але загарбництво, як продажність, стало другою релігією турків. Громідзка колимага Оттоманської імперії невпинно котилася давно обраною дорогою.

Коран поділяє світ на сповідувачів і супротивників ісламу, оголошує кожного чужинця ворогом: "Виступай проти невірних... Будь жорстоким з ними... Не дотримуйтесь ні клятв, ні зобов'язань..." Одвічна ненависть релігійного фанатизму перейшла на козаків. Хто приносив султанові козацьку голову, діставав щедрю плату. На очах падишаха захоплених на морі й суші запорозьких бранців, поранених і закутих у кайдани, саджали на палі, вішали, закопували живцем у землю, розривали, сікли на шматки, топтали слонами. Султан і добірні яничари вправлялись у стрільбі з лука на живих мішенях.

Наприкінці квітня, одягнувши панцир непереможного предка Сулеймана, Осман II з яничарами, сипахами, шістьма тисячами верблюдів, на яких везено гроші й провіант, прибув у табір для генерального огляду військ. "Усі слабкі замінювались сильними, всі старі — молодими", — засвідчив

турецький історик Кятіб Челябі. Після грізного наказу султана Капудан-паша очолив морський флот. Дрючками загнані на галери команди тремтіли зі страху в передчутті боїв із запорожцями. Потворна сухопутна армада, змітаючи й пожираючи все на своєму шляху, рушила через Балкани на Дунай. Осман обіцяв "перемогу й здобич".

Капудан-паша перегородив Дунай, але січові човни хитро обійшли сторожу, почали нищити турецькі стани. Невдовзі червоні корогви маяли на Босфорі. Охоплені панікою, мешканці Стамбула пробували залишити столицю. Помічник великого візира та начальник дворцевої варти згуртували всіх, хто здатний тримати зброю, але на трьох галерах та сорока менших суднах не наважились напасти на шістнадцять чайок. Похмуро спостерігали, як сміливці палять передмістя. Сухопутний козацький загін завдав на Пруті відчутного удару погайському ханові Кантеміру Мурзі. У відкритій морській битві січовики розгромили сто п'ятдесят суден Халіл-паші. Візир та наближені улеми³ вмовляли султана повернутися до столиці, поки її не захопили козаки. Оськаженій Осман зганяв лють на бранцях. Мучив, наскільки вистачало мусульманської жорстокості й вигадки. Серед султанського оточення ширились страх, лиховісні передчуття, зневіра.

Наприкінці серпня 1621 р. нападники отаборились на Дністрі. "Настав день, пам'ятний полякам на вічні часи, коли з'явилися незліченні полчища султана Османа й хана Джанбек Гірея, зібрані з численних областей і народів. За знаком могутнього володаря з'явилися на Дністрі неждані гості від берегів Євфрату, Нілу й сусіднього Дунаю; Азія і Африка, ніби схитнувшись у своїх основах, готувалися рушити на Поділля".

Земля гула від тупоту тисяч коней, мулів, верблюдів, слонів. Ген за видноколом щезали кулясті дахи білих наметів, над якими щопочі блимали вовчими очима десятки тисяч ліхтариків. Усіма барвами веселки вигравав розкішний одяг виряджених, мов на свято, яничарів, сипахів. Виблискували на сонці коштовні обладунки кінноти. Не кажучи вже за мальовничого султана, хани й паші скидалися на маленьких царків. Вельможі виступали в оточенні пишного почету, за їхню силу і впевненість дбали мулли, ворожки, служниці. На деревах листя тремтіло від галасу орд і ревища тварин.

³) Керівники яничарських загонів.

Великий коронний гетьман, литовський князь Карл Ходкевич, не наважувався перейти Дністер. Але козаки, за свідченням Я. Собеського, ультимативно заявили, "що приєднаються до польського війська лише після того, як він уступить у Молдавію; вони остерігались, щоб у разі примирення Речі Посполитої з Туреччиною вся могутність ворогів не випала на них самих".

Не простим ділом було перекинути міст через стрімкий Дністер з високими скелястими берегами. Та один "русин", прізвиська котрого з огляду на його "худий" рід Я. Собеський не назвав, успішно розв'язав складне питання. За словами козацького свідка Матвія Титловського, Ходкевич "з тим військом, переправившись через Дністер у волоській землі, неподалік від міста Хотина, на місці пристойному, останнього числа серпня, свої обози поставив, першого числа вересня околами й ровами укріпив".

Критично зважуючи суперечливі дані різних джерел, дослідники рахували загальну силу турецької армії на **250 тисяч воїнів**, - турків, татар, погайців, арабів, греків та інших немусульман, - при **260 гарматах**. Слов'янські підданці Османів, обурюючись турецькі хронікери, прагнули здаватись у полон щирсердим запорожцям, тому невірних поставили позаду, в тилу.

Польське військо налічувало близько 35 тисяч "кішноти в латах залізних із списами", "панцерних", "піхоти польської", "пруссів і померанців", "угорців платних". Крім запорозьких молодців козаків, яких могло бути **40 тисяч**, - пісав син київського всеводи шляхтич Єрлич. - Над ними гетьманом поставлений був чоловік у військовому ділі досвідчений, справця великий і добрий, Петро Конашевич-Сагайдачний, на якого багато покладались у раді, котрий був не простого роду, але шляхтич із Самбора, котрий увесь той військовий тягар ніс на собі, а також і в усьому давав раду, і як він радив, на те погоджувались їх милість пани гетьмани і королевич його милість."

Коли **21 серпня** Сагайдачний з невеликою охороною прибув до польського табору, Ходкевич зустрів дорогого гостя урочисто, багатими дарунками. Але в душі не тамував і не приховував погорди, не хотів визнати гетьмана зневажених шляхетською державою запорожців рівним собі, представникові "благородних сімей" і "законних властей". Суворі необхідність єднала непримирених ворогів.

Через щільні ворожі лави козацьке військо пробивалося

до польського табору. В свою чергу османці очікували хана Джанибек Гірея з 50 тисячами татар. Султанові доповіли, що він затримався, винищуючи козаків. "Пронеслася чутка, ніби запорожці зовсім не прийдуть, — пригадував Я. Собеський. - Відчай відбивався на обличчях солдат і старшин; голови опустилися; чутно було тихе парікання, коли сумна повинна передавалась по наметах."

Насправді хан зазнав цілковитої невдачі й боявся з'яви-

О. Климко. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний в битві під Хотином, в 1621 р.

тись на очі султана, щоб не стати жертвою його шаленого гніву. **Непрístupним рухомим табором** козаки наблизились до спільників у важкій війні. Розгляглися сигнали сурмачів. Польські воєначальники подали команду шикувати військо в бойові порядки для зустрічі січових рицарів. Оборонці піднесли духом, зміцнилась надія на перемогу.

За постановою сейму козаки повинні були самі дбати про все, що необхідне їм для війни. Окремі загони, забезпечуючи нагальні потреби в харчах і фуражі, затримувались у дорозі, надходили доти, поки не розпочалася битва.

27 серпня один з козацьких відділів попав біля Пруту

в оточення. Більше трьох днів відчайдушні тримали кругову оборону проти цілої турецької армії. Від кількох сот сміливців залишилось кілька десятків. З власної волі запорожці ніколи не здавались на ласку ворога. Приречених викурювали димом з печери, пицили гарматним вогнем. У полоні опинилися тільки ті, що, знесилені від ран, уже не могли тримати в руках зброї. "Осман безчесно засудив їх на муки і, забувши султанську гідність, пускав у них стріли власноручно, наказавши прив'язати козаків до дерева, — запотував Я. Собеський. — Нещасні залишили пам'ять своєї безсмертної слави на тому місці, де скінчили життя."

Передова лінія оборони простяглась із північного заходу на південний схід. Польські позиції опирались на Хотинську твердиню і скелясті береги Дністра. Підступи з фронту утруднювали лісисті яри, круті вибалки. Осман II марив блискучою війною. 2 вересня кинув у наступ незліченні сили. "Поклявся нічого не їсти, — переказували сучасники, — поки не відправить у пекло до вечері усіх поляків до останнього."

Зусебіч атаковано поставлених у центрі й висунутих трохи вперед козаків — 13 полків на 42 тисячі лічби. Безперервно гриміли гармати. Татари напосідали, мов сарана, пробуючи обійти й відрізати передові зағони. Запорозькі шанці під рядами міцно зв'язаних і насипаних землею возів не могла добути ніяка сила в світі. "Якби і польське військо було так само добре озброєне, — заздри́в запорожцям Я. Собеський, — то могло б помірятись із найсильнішою в світі піхотою."

Темна ніч наледве зупинила невпинну січу. Польські полководці, чії полки стояли поки ще без діла на лівому й правому флангах, мовчки спостерігали початок страшної епопеї. Наприкінці дня козаки контратакували і, захопившись, мало не опинилося в котлі. На щастя, Ходкевич послав на допомогу своїх, які "несподіваним ударом устигли підтримати запорожців, що вже знемагали."

Все скінчилося щосливо. "Навіть табірна прислуга поверталася в стає, збагатившись грошима, золотом і коштовним посудом", — не пропустив поза увагою Я. Собеський. У турків узято 12 польових гарамт, 32 прапори. Наклав головою один з визначних османських полководців, правитель румунської Сілістрії Хусейн-паша.

Козаки не рахували свої втрати за кількістю вельмож і простого товариства. На полі бою старшина зовні, нічим

не відрізнялася від будь-якого з побратимів. Прості чорні сорочки, випарені в розсолі, щоб не заводилися воші, полотняні чи з грубого сукна шаровари, легке взуття — сап'янци. Поверх сорочки кунтуш із певичинової телячої шкіри. Й шапка з такої ж шкіри з сукошним верхом. Та ще опанча (плащ на нинішню моду). — вона дощем покрита, а вітром на славу козачу підбита. Тільки зброя у старшини коштовніша — оправлена сріблом, золотом, оздоблена дорогим камінням.

Удача першого дня веселила віру в душі тих, кому все ще виждалася цецорська трагедія, що загубила добіру польську армію. Уночі Ходкевич скликав військову раду, як нагодилась депутація вельможних волохів, виряджених султаною. Пильність рядового жовніра зірвала підступний план ворога. Забезпечені "горючими матеріалами" "посли" намірялись підпалити обоз, щоб сирняти успіхові нічної турецької атаки. У польському стані справді спалахнула пожежа: за наказом Ходкевича були запалені вогнища. Темряву ночі схитнуло несамовите "алла!".

"Скоро ті турки до обозу польського близько прийшли, зараз козаків їх оточили, з другої сторони пруська піхота спільно їх рубали, кололи й убивали", — залишив згадку Матвій Титловський. Тих, хто рятувався втечею, з турецького табору негайно повертали назад у бій або вбивали на місці, як зрадників. Мало не цілу ніч і весь наступний день темніло в очах від гарматного й мушкетного диму, вогняним градом летіли на запорозькі шанці ядра, шукали здобич кулі, роїлися стріли. Надвечір Ходкевич поспішив повідомити Сигізмунду III добру новину: татари й турки три рази великим військом атакували козацький обоз, але, втративши 20 тисяч чоловік, відкотились назад.

Запорозькі чайки на Чорному морі не давали спокою турецьким караванам, що поспішали з воєнними вантажами до гирла Дунаю. Морська безодня поглинула найбільші гармати, які перед тим стояли на мурах Константинополя. Та коли 4 вересня османці скерували на козаків усю свою артилерію, бувалий у бувальцях Ходкевич зізнався, що "протягом цілого життя не чув подібного грому гармат". Метликовані козаків швидко згуртувались на флангах, у той час як ядра перепорювали центр їхньої оборони. Густі лави нападників наблизились мало не впритул, як гримнув такий дружний вогонь з мушкетів і фальконетів, що суцільний вал мертвих тіл відразу загородив їм шлях. Задні дико перли,

лізли через гори трунів, але не здобували нічого, окрім смерті.

Козаки відбили атаку й самі пішли вперед. Сонце ховалося за обрій, як Сагайдачний повів товаришів на вирішальний штурм. Слідом поспішили поляки на чолі з Русинівським. "Ходкевич, верхи на коні стояв біля воріт свого окопу, коли примчав гонець з вісткою, що козаки з кількома польськими загонами зайняли вже табір Османа і що для повної перемоги не вистачає тільки підкріпленнь... Це ще не була остаточна перемога, та якби поляки зуміли тоді скористатися з неї, то одна година принесла б їм більше здобичі, ніж усі ці сорок днів," — шкодував Я. Собеський.

Ходкевич потім виправдовувався, що рішення полководця в бою, як взагалі "війни, поразки і перемоги", цілком залежить від волі "Всевишнього". Натомість Сагайдачний, зі слів того ж Я. Собеського, був "сміливий розумом, шукав небезпеки, гордував життям, перший у наступі, а у відступі останній; рука його ніколи не давала промаху."

Мужність і героїзм козаків остудили лютий запал нападників. Настав злам на користь оборонців. 5 вересня за взаємною угодою супротивники ховали загиблих. При цьому туркам ніколи було звершувати мусульманські обряди, бо такої кількості жертв давно вже не знала Оттоманська імперія. Давній запорожець, котрому після семи років бусурманської неволі пощастило втекти до козаків, переказав, що в останніх "приступах" полягло чотири тисячі яничарів, три тисячі сипахів і сорок тисяч різноплемінного підданства. Їх місце заступили свіжі підкріплення.

Турки присунули табір так близько, що до козацьких шанців можна було докинути каменем. 7 вересня почався загальний наступ на козаків і поляків. Після ураганного вогню 150 гармат на запорожців помчала турецька піхота. Заховані в міцну броню польські гусари, що досі стояли в резерві, ринули в бій. Ходкевич з особистою охороною в двісті шабель пішов під кулі услід за своїм дорогим гербовим прапором. Сагайдачний з товариством "од другої сторони свого табору через труби їх (турків — В. П.), що в кущах лежали, як через болото кров'ю їх напоєне, переступаючи турків і татар, навіть до табору їх гонячи, мертвили" (Матвій Титловський).

До пізньої ночі тривала кривава січа. Турки видихались. Хоч на 8 вересня був призначений генеральний бій, він тільки остаточно засвідчив їхнє безсилля. Запорожці підпусти-

ли татар мало не виритул. Пославши хмари стріл, ординці відкрили дорогу яничарам і сипахам. "Козаки, струнко ставши, такий сильний вогонь з мушкетів на них зблизька дали, що обози козацькі, котрі вогнем горіли, здалися тут в диму й пилюці", — так запам'ятав цей момент Матвій Титловський. Відразу лягло три тисячі яничарів, татар і не злічити, бідкався Челябі.

Хоч як скрутно доводилося у тяжких щоденних боях козаки, за гірким зізнанням Челябі, "завжди думали про нічні атаки". За прадідівською звичкою, мусульмани після вечірньої молитви, досхочу наївшись, укладалися спати. Від заходу й до сходу сонця серед османських наметів спалахувала несподівана стрілянина, дзвеніла сталь шабель, чулося розпачливе: "Кафер!"⁵ Козаки хазяйнували в лігві нападників.

Ще коли козацька депутація на чолі з Сагайдачним була в Варшаві, сейм прийняв постанову про нічну атаку турецького табору під Хотином. Навіть дата була визначена — 12 вересня. В останню хвилину Ходкевич відмовився підтримати козаків. Сагайдачний сам виконав сеймову ухвалу. Запорожці ревно дотримувалися кожного пункту домовленості з Річчю Посполитою, сподівались, що їм заплатять розширенням давніх прав і вольностей України.

Нічні погроми вкрай деморалізували турецьку армію. Челябі записав, що один із синів Дилавер-паші, "ставши зрадником, перейшов на бік ворога". Перекинувся і син Гусейна-паші. Розлючений Осман II гарячково зміщував і призначав полководців, судив вельмож "султанським судом". Спеціальні загони виловлювали дезертирів, нещадно розправлялися із слабодухими.

Все-таки Осман не полишає надій на "почесний мир". За посередництвом волоського воєводи зав'язуються потаємні переговори. Собеський не приховує, що його співвітчизники без найменшого докору совісті зраджували козаків. "Бажаючи підтримати добрі стосунки з Портою, Річ Посполита готова приборкати свавілля запорожців; та поки польська зброя буде повернута проти них, татари можуть скористатися цим і вторгнутись за польські межі; тому Осман, від волі якого залежать ці набіги, може сам досягти того, щоб

⁵) Невірний (тур.).

козаки перестали шкодити туркам", говорилося в мирних пропозиціях Ходкевича.

Добре обізнані з підступною політикою своїх постійних ворогів, запорожці ладні залишити поле битви й самостійно обстоювати свої інтереси. Повноважне польське посольство на чолі з Петром Ополіньським і Яковом Собеським поспішає на велику козацьку раду. Мудра мова й незанепорочений авторитет Сагайдачного, чия відданість інтересам отчого краю не викликала серед козацтва ніякого сумніву, утримали невдоволених під вогнем турецьких гармат, що не прийняли обстрілу передніх шапців.

Після знищених звішувачатимуть Османа II, що під Хотином він безумно гнав їх на певну загибель проти "досвідчених у воєнному мистецтві козаків". Того дня лягло три тисячі найліпших "дітей султана". Гора трунів накрила мертве тіло Каракаш-паші.

Пізно ввечері залягла знеслена тиша. Посланці козацьких відділів ходили польським табором, випрошуючи в соратників по спільній боротьбі сухарі й сіно. Ходкевич зібрав військову раду. Сагайдачний, "що був присутній там з головнішою запорозькою старшиною", закликав атакувати султанський табір, поки ворог не прийшов до тями. Запорозький гетьман, "хоч і не дворянського походження, довів, що може позмагатися в хоробрості з найбільш знатними рицарями" (Я. Собеський).

Вночі вісім тисяч козаків удерлися в розташування військ забитого Каракаша-паші. Інший відділ сміливців громив аж за Дністром табір Хусейна-паші. "Турки гинули уві сні або рятувалися втечею через міст... Сам Хусейн, захоплений знемацька серед ночі, ледве встиг вирватися з рук козака; з нього зірвали дорогу одежу, чалму й пояс, у якому була зброя і гроші, а сам він цілу ніч блукав лісом, знайшов на рясні тісню печеру, закриту гіллям, де й переховувався до ранку" (Я. Собеський).

У запорозькому таборі, згідно з давнім звичаєм, порівну або за жеребом ділили здобич: харчі, боєприпаси, зброю, амуніцію, коней, мулів, верблюдів. Виставлено на показ захоплені гармати й прапори.

24 вересня старий Ходкевич помер у постелі від епілептичного удару. Турки напосідали, часом навіть добивались успіху, але знов і знов відкочувалися назад. Зазнаючи великих втрат у бою, обидві сторони потерпали від голоду й хо-

лоду, гнизних осінніх дощів і не знаних досі пошестей, що косили, не добираючи, рядових і воєначальників.

На 28 вересня Осман призначив останній генеральний штурм. "Більш як 60 гармат гриміли безперестанку, небо палало, а повітря потемніло від диму, земля дрижала, стогнали ліси, скелі розпадалися на шматки... Не можна правдоподібно змалювати, з яким запалом і мужністю або скоріше відчаєм боролись обидві сторони" (Я. Собеський). "Це була найбільша битва", — оглядаючи всю історію Оттоманської імперії, підсумував Кятіб Челябі.

Наприкінці страшного дня Сагайдачний підняв запорожців у контратаку. Поляки, що діяли разом з козаками, як ніколи, злагоджено й дружно підтримували спільників. Міцна козацько-польська єдність, що боронила рідні землі, розтрощила підневільну султанську могуть.

Тепер ішлося за почесний мир для поляків. Інтереси козаків, як вірних підданих корони, до уваги не брались. 2 жовтня відкрилися переговори. Вчорашні вороги з турецької і польської сторін зав'язали жваву торгівлю, обмін товаром. Запорожці з подвійною пересторогою пильнували свій табір, щоб не захопила знепацька підступна зрада з того чи з іншого боку.

Туреччина використовувала за розмінну монету своїх європейських підданців, Річ Посполита продавала українські землі. Запорожжя, оскільки його самостійність ніким не визнавалась, не було представлене на переговорах. Я Собеський диктував текст угоди польською мовою мунтяну, котрий перекладав греку, а той — туркові, чие перо зафіксувало важливий документ.

Про умови миру польські послы повідомили Сагайдачного. Гетьман лежав на простому возі, поранений отруйною татарською стрілою. Довкола обурено гула старшина, вислуховуючи статті, що нехтували честь і права козаків, зводили панівець самостійність Запорожжя, вбивали волю України.

Така вже доля поневоленого народу. Остерігаючись прямого нападу з боку польського війська, козаки вночі переправились через Дністер. На полі звитяжної оборони залишилось тільки посольство до Варшави, з правдивими козацькими вимогами до короля Сигізмунда III.

1571 року в грандіозній битві проти з'єданого іспано-італійського флоту турки зазнали нищівної поразки й утратили престиж володаря внутрішніх морів. 1621 рік розвіяв

міф про їхню непереможиість на суші. Одна з найбільших у світовій історії тюрем поневолених народів фактично впа-ла. Звичайно, не козакі повалили Оттоманську імперію. Її крах визначили об'єктивні закони суспільного розвитку. Та саме збройна сила України не тільки знекровила "нездолан-цу" Порту, а й показала всьому світові, що потворна імперія котиться до загиби.

Персидські послани знову добуваються до козаків. Росій-ський цар надсилає листовну відповідь на колишнє посоль-ство Сагайдачного до Москви. Західноєвропейські країни шукають дипломатичні шляхи на Запорожжя. Уся Європа, скаже пізніше Проспер Меріме, марить козаками — їхньою мужністю, відвагою, думами й піснями.

Петро Сагайдачний невдовзі помирає в Києві, заповідаю-чи мало не всі свої статки на розбудову українських брат-ських шкіл. Не маємо документів, які б доказували, про що мислив тоді наш славний попередник. Чи усвідомив він кі-нець Оттоманської імперії? Цілком можливо.

Цілком можливо, що Сагайдачний бачив утвердження са-мостійності в духовному змаганні з Річчю Посполитою. Істо-рія визначила інакше. Після Хотинської битви з турецькою загрозою Україні в принципі було покінчено. В середній XVI ст. ординці щорічно виводили з України десятки, а то й сотні тисяч невільників. На початку XVII ст. великим ор-дам шлях на Україну наказано. З вірогідної мусульманської "статистики" знаємо: 1579 р. в турецьких арсеналах і на галерах, або каторгах, як називали їх козакі, було 6 тисяч українських бранців, 1590 р. — 4 тисячі, 1637 р. — 700 чо-ловік.

Раніше, ніж сконати й бути знищеними як суспільний стан, яничари вперше в історії імперії вбивають султана. Жертвують Османа II заради власного рятунку. Дарма. Вла-да, що "перебувала в руках великого безвладдя", як від-крилося турецькому вченому Ахмеду Расіму, втратила істо-ричний ґрунт. Нове військо, сформоване з уроджених му-сульман, а не з безбаченків усього світу, в лютій ненависті прибиває залізними цвяхами на п'яти тисяч яничарів справж-ні підкови, вишицує перевертнів до ноги.

"Багато міст відсахнулось од столиці, живуть самі собою і навіть думають воювати з нами" — парікає в жовтні 1622 р. великий візир Хусейн-паша. 24 грудня 1624 р. на Чорному кургані підписано першу за довгий час ворожнечі угоду між Запорожжям і кримськими татарами про ненапад та

взаємодопомогу в боротьбі проти зверхності Туреччини й Речі Посполитої. "Великим успіхом козацької дипломатії" назвав низначний акт самостійної політики українського козацтва польський історик Богдан Барановський. "Якщо правда, а це вірогідно, взаємна угода цих двох народів, то вони стануть небезпечні і для столиці, і всій державі турецькій", — повідомив тоді в Лондон з Константинополя англійський посол Фома Рой.

Українську зброю повернуто проти шляхетських колонізаторів. Один за одним піднімаються і гинуть, намагаючись скинути осоружне ярмо. Жмайло, Тарас Трясило, Самійло Сулима, Павлюк, Яків Остряниця, Гуня. Бракувало оружної потуги, бо квіт козацтва поліг під Хотином. По тому жорстокому бойовиську потрібно було якихось двадцять років, щоб народилося і зросло нове покоління синів козацької матері. Буйною молодістю заграли численні полки Богдана Хмельницького, пішли на новий смертний бій за волю України.

Андрій Чайковський

САГАЙДАЧНИЙ У ШКОЛІ В ОСТРОЗІ

Місто Острог було славне на цілу Україну. Тут жив найбільший український вельможа, князь Василь Константинович Острожський, воєвода київський, головний оборонець української церкви. Він не жалував нічого, щоб його резиденція була безпечна.

Над рікою Горинем, серед лісної та болотистої околиці, на скелі над рікою стояв сильний замок із двома високими вежами. Цей замок окрім підземних льохів мав два поверхи. Його околювали грубі мури з чотирма баштами. Від головних воріт замкових вела вниз замкова вулиця, стояли рядом по обох боках вулиці муровані домівства, в яких приміщено друкарню, школу, академію, бурсу... Звідси зачинався ринок старого міста. Був це чотирикутник, обставлений домами, у яких містились крами і жили купці. Ціле місто обведене муром з чотирма воротами. Над ними високі башти узброєні воєнними знарядями. Зараз за старим містом, через греблю стояло нове місто "Заставе". Тут були

дві церкви: Воскресення і св. Онуфрія. У новому місті сиділи татари, яких поселив тут князь.

Одної днини перед полуднем наспіли до Острога два ученики: Марко Жмайло Кульчицький і Петро Конашевич, вислані на науку з далеких Кульчиць ізпід Самбора перемиським владикою Стецьком Брилинським. Міщанин, до которого вони заїхали, поучив старого Жмайла, що ще мусить іти на замок, а то над вечером зачинять замкові ворота, тоді не буде ніякого приступу. Такий тут порядок. До того ще князь завтра вибирається до Дубна і не знати, коли верне.

Жмайло зараз передяг себе і хлопців у крашу одержу і вибрався на замок. Дорогу показував синок цього міщанина. Перейшли греблю, ринок і замкову вулицю аж до замкових воріт. Мусіли показати письмо самбірського старости і лист до князя. Тоді гайдук повів їх на замок.

Міркуючи по зверхньому вигляді замку, здавалось би, що в середині Бог зна як пишню і багато. А тим часом, там сама простота. Жмайлові і вірити не хотілося, щоб той багатий князь, про якого дива розказували, міг сидіти у такій невибагливій простоті. Вийшли на перший поверх по східцях і станули в великих сінях. Гайдук пішов передом, поки не завів їх до світлиці, де мешкав князь. Гадали, що побачать тут саме золото. Куди пак! Під стіною вузенька лежанка, вкрита медвежою шкірою, довкруги стін деревляні лави, скілька стільців, вкритих опонами, стіл а при ньому крісло з поруччями, вкрите чорним сапьяном. В куті стояла велика кафлева піч з комином, на якому горів вогонь. В куті на стіні скілька ікон, а під ними шабля. От і все.

Наші кульчичане мусіли подождати трохи на князя. Він саме вернув із замкової церкви, а тепер снідав. Аж ось відчинилися двері і увійшов князь. Кульчичане, побачивши його, не знали, що їм робити; хреститися перед ним, чи клякати. Їм здавалось що бачать святого. Кн. Василь Константиї був високого росту, плечистий, з довгою сивою бородою. Одягнений у суконний кафтан, обрамований довкола футром. Він сів зараз у своє крісло з поруччями і став читати владичий лист:

— Це ті два хлопці, що про них пише владика?

— Так, ваша княжа милость. Ми зпід Самбора.

— Ви шляхта?

— Так. Оце мій братанич Марко Жмайло Кульчицький, а це наш приймак — сирота Петро Конашевич.

— Ну, гарно. Владика мені добре знайомий. Та коли він

поручає мені оцих хлопців, то гаразд. Я їх приймаю і в школу і в бурсу. Побачимо, чи їм час в академію, чи йно в вищу школу... А ти найстарший з роду Жмайлів?

— Ні, ваша милость. Я шук. Ще живе голова роду, дідусь Грицько...

— Та ти сам уже в літах, — каже князь, — а в тебе ще дідусь є? — Я знав шляхтичів Жмайлів між козаками...

— Це з нашого роду либонь. Інших Жмайлів нема... Мої два стрийки на Запорозжі були, та там і голови покляли...

— Ну, гаразд. Підете хлопці в школу тай у бурсу вас приймуть. Зараз вас там проведуть. А ти оставай в Острозі, поки завгодно відпочинь... Розкажеш мені про вашу сторону... А як у вас із вашою церквою?

— Лихо, ваша милость. Та наша шляхта держиться кріпко своєї церкви.

— А школа у вас буває?

— Хиба що школи церковні. Є ще школи вищі, єзуїтські, та ми туди дітей не посилаємо, щоби не покидали свого народа.

Князь задумався трохи, а далі й каже:

— Дам тобі трохи грошей на церковну школу в Самборі. Та поки прийдеш до дому, не говори про це нікому, заховай добре, а то чого недоброго, то в дорозі граблять та ще й убють.

Князь плеснув у руки. Явивсь слуга і вклонився низенько.

— Поведеш цих хлопців у бурсу до ректора. Нехай їх перепитає та осудить, де їм вчитися... З Богом!

Кульчичани вклонилися князеві, поцілували в руку і вийшли з слугою. Зійшли в долину, минули замкове подвір'я, браму і опинились на замковій вулиці. Тут було глітно від усілякого народа. Аж стали перед великим будинком. Тут було молоді мов у муравельнику. Слуга повів їх просто до ректора. Ректор, людина висока, худа, сидів за столом над книжкою. Вислухав уважно княжого приказу, прикликав дидаскала (учителя) і розпочав екзамен. Хлопцям тремтів голос. Вони ще не бачили такого великого учителя. Ректор слухав, а далі каже:

— Досить! Взяти їх в академію. Вони вже підготовані, а впрочім хлопці не без ума, дадуть собі раду. — Потім покликав ректор діякона і звелів завести їх у бурсу.

Бурса стояла зараз при школі. Йшлося туди через неве-

личке подвіря. Діякон записав собі їх у реєстр, повів у велику кімнату, вказав їм їх лежанки і столи, де мають сидіти. Для хлопців усе було тут новою. Таких великих кімнат не бачили з роду. Серединою стояли лежанки в два ряди головами до себе. Попід стінами довгі ослони. Такі самі ослони при столах від середини. Стіни білі. На одній портрет князя, а над ним ікона з Розп'яттям. У цій кімнаті було багато молодців. Вони сиділи при столах на ослонах і вчилися вголос. Діякон став ласкаво хлопців розпитувати, то що. А далі став їх водити по цілій бурсі й усе пояснювати.

Таких самих кімнат було тут більше. Усюди повно школярів-бурсаків різного віку. Були й такі, що вже з вусами.

А далі повів їх діякон на огород, що був за бурсою і простягався до самого муру. Тут була зразу площа до ігрниці для молоді, а далі грядки з яриною, а під муром і сад овочевий. Доспілі яблука, грушки, та сливки аж за очі ханали, а сліпа на язик плила... Діякон пояснював, що коло огороду роблять самі бурсаки й усі плоди для них; хто краще коло цього ходить, того князь милостиво нагороджає, та самому не вліяно під карою нічого для себе брати.

На площі перед огородом хлопців як у муравельнику - різного віку і росту. Вигадували тут усілякі іграшки, а від цього гуділо мов в улію.

Наші хлопці не мали смілости вмішатися до гурту. Діякон прикликав одного бурсака:

— Візьми між вас цих повних товаришів, нехай гуляють з вами.

Бурсак оглянувшись цікаво новиків у синіх капотах та й каже:

— Ходіть до гурту, де вам любо. А покажи, що ти вмієш?

— Ми вмієм з лука стріляти, на шаблі битися...

— Лук тут є, а шабля хіба деревляна, бо залізних у бурсі не можна. — Він повів їх у другий кінець площі. Тут стояв гурток хлопців, що чергою стріляли з лука на віддаль у дошку, на якій був намальований вуглем страшений татарин.

— Дайте, хлопці, оним козакам лук, хай покажуть, що вміють.

Хлопці стали оглядати новиків.

— А стріли в тебе є? — питає один.

Петро засоромився та вже завернувся відходити.

— Так не кажи! — говорить діякон. — Гостеві треба позичити стрілу. Коли матиме, потім свої — віддасть...

Зараз подали Петроні лука і наставили скільки стріл.
Він попробував силу тятиви, та зважив стрілу в руці.

— Воно трохи за близько. Поступім далі. А куди стріляти?

— Хиба не бачиш татарина? Стріляй, куди хочеш, щоб лиш потрапив.

— Я питаю — куди? - - В лице, в груди, в ноги?

— Чогось ти, небоже, багато говориш, чванків ми тут маємо досить, — говорив один бурсак, — і близько йому і відразу в лице мірить. Хиба це так легко?

— Побачиш, а тоді — полай чваньком, — каже Петро почервонівши. — А поки не бачиш, то й мовчи...

Петро натягнув лука і став прицілювати. Стріла зафурчала в повітрі і попала татаринові в сам ніс.

— А! — закликав цілий гурт. На цей оклик збіглися всі.

— Трапилось сліпій курці просо, — говорив той самий бурсак. Він уходив за найкращого лучника між бурсаками.

— Хибаж я не питаю, куди стріляти? Попробуєм ще раз. Тепер куди? Глядіть добре. Я ціляю в чоло.

Стріла попала в чоло повнище ока.

— Стріляю ще раз. Тепер кажіть ви куди стріляти.

— Ціли в ухо.

— Нехай буде в ухо...

Потрапив третій раз.

Хлопці не могли вийти з дива. Петро розохотився.

— Та це не штука потрапити таке, що стоїть неподвижно, не рухається, а ось дивіть!

Петро вказав на ворону, що зірвалась летіти над огородом. Він зложився в мить і стрілив. Ворона затріпала крилами, скрутилася і впала на площу прошита стрілою.

— Не мені з тобою міряти, — каже цей бурсак, що раніше Петра чваньком назвав, — тепер ти перший!

Петро відразу зєднав собі симпатію цілої бурси. Хлопці обносили забиту ворону з тріумфом по майдані.

— А покажи, що ти вмієш, — каже діякон до Марка.

— Я вмію шаблею...

— Давайте, хлопці, шаблі!

Принесли дві дубові.

До цього двобою станув один бурсак трохи вищий ростом від Марка.

— Так не можна, — говорив діякон, — хай стає такий, що рівний ростом і силою.

-- Мені однаково, -- каже Марко, -- нехай стає і цей.

Він роздяг капоту і засукав рукави сорочки.

Розпочався двобій. Противники забігали до себе, відскакували, заки перший раз шаблі вдарили по собі. Марко лиш оборонявся, начеб боявся. Це ще більш підбадьорувало його противника, що напирав ще раз острійше. Відтак Марко поступив наперед поки не сплів своєї шаблі з другою. Зараз почав шаблею так бистро закручувати, що противник не міг ніяк своєї ослободити. Тривало це скільки хвиль. Нараз Марко зігнув руку і вибив шаблю противника з такою силою, що впала геть далеко. Тепер Марко вдарив противника шаблею по голові, йно доторкнувся.

-- Ось козак! --- закричали хлопці гуртом.

Усі були ним двобоєм так зацікавлені, що ніхто не завважив, як до гуртка прийшло двох людей. Високий сухий священник і гарний, молодий ще козак в червоному контуші, підперезаний шовковим поясом. Козак, дивлячись на хлопців, усміхався вдоволений, підкручував вуса і щось балакав зтиха до священника.

Зараз після двобою, коли хлопці червоні мов бураки, важко відсанували, приступив козак до гурту. Він узяв обох повиків на руки мов дітей, та став їх цілувати.

— Здорові, панове товариство! Ось молодці! Хай менс татари живого зідять, коли ошибаюся, що ви будете славними запорожцями. — Я перший гарматій на Україні, а ти будеш перший лучник, — каже до Петра. — А в твоїй шаблі то хіба чорт сидить — каже обертаючись до Марка. — Хто тебе такого вивчив?

— Мій прадід Грицько Жмайло — мовить Марко, обтираючи рукавом мокре від поту чоло.

Козак поцілував хлопців ще раз та поставив на землю. Присунув зараз священник та став їх благословити:

— Щоб ви так за нашу віру воювали!

Це були оба Наливайки: о. Дамян, духовник князя Василя, і брат його Северин Наливайко.

На цю хвилю надійшов незаметно сам князь. Він любив заходити в школу та в бурсу.

Всі розступилися з пошаною.

— Місце! Його милость іде...

— То ці хлопці, що йно зпід Самбора приїхали. То ти, Жмайле, такий мистець до шаблі? Ану-ко, попробуй змною, — каже князь, всміхаючись. Він узяв другу шаблю у руку.

— Я не смію, — каже Марко.

— Ну, нічого соромитися. Це лицарське діло. Ти певно не раз мірявся з твоїм славним прадідом, а він хіба старший від мене...

Та Марко стояв, мов вкопаний, не сміючи очей підвести на князя.

— Марку, — каже о. Дамян, — коли його милость приказує, треба слухать.

Марко станув. Буцім то примірювався, а далі поклав князеві шаблю під ноги і розплакався.

— Я таки не посмію на князя руку підняти...

— Ну, це гарно — каже ласкаво князь, — що шануєш сиву голову.

Він узяв хлопця руками за голову і поцілував у чоло.

— А що вміє твій товариш?

Тепер не дали вже бурсаки Маркові прийти до слова. Один на перед другого заговорили, мов гуси:

— Егеж, Петро славно з лука стріляє... ворону на лету поцілів... Татарина в лице потрапив...

Принесли князеві вбиту ворону. Князь дуже дивувався зручності Петра. Потім подавсь до частоколу. В голові татарина сторчали три стріли. Князь пробував виняти їх, та вони зломлися. Залізо лишилося в частоколі.

— Ну, справдешнього татарина таки вбив би на смерть. Коли ви і до книжки такі вдатці, то буде з вас потіха. А куди призначив вас о. ректор?

— В академію, — каже діякон кланяючись князеві в пояс.

А старий Жмайло аж горів з радості, дивлячись на своїх хлопців, що відразу доступили до такої чести.

Ігор Шапковський

ПРО ВІРШІ КАСІЯНА САКОВИЧА НА ПОХОРОН САГАЙДАЧНОГО

З кінцем XVI-го й початком XVII-го сторіч у братських школах, а особливо в Київській академії, почали звертати увагу на науку риторики й поезики. На основах поезики й риторики вправлялися і спудеї при складанні промов, оказійних віршів, привітів і духовних пісень. Таким чином, наука поезики стала важливим предметом навчання, поширю-

валася і наука про складання віршів. З початком XVII-го сторіччя появляються навіть збірники: Павли Беринди "Вірші на Різдво Христове", Львів — 1616, Касіяна Саковича "Вірші на похорони Петра Конашевича-Сагайдачного", Київ — 1622. та інші.¹⁾

Метою цього есею є розглянути "Вірші на похорони Петра Конашевича-Сагайдачного" (повна назва: "Вірши на жалосний погреб зашого рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана Войска его королевской милости запорожского",²⁾ що їх написав ректор Київської Братської школи Касіан³⁾ Сакович.

Технічні засоби віршування

Віршування в панегірику Касіяна Саковича — силлябічне. Це означає, що обов'язковою прикметою такого вірша є однакова кількість складів. Не важливо де падає наголос, не вважається обов'язковою і присутність римування. Розмір панегірика Касіяна Саковича 12-складовий, винятком є тільки виступ четвертого спудея, написаний 9-складовим розміром.⁴⁾ За приклад 12-складового розміру візьмемо ті рядки, в яких говориться про вольності, що їх назавжди здобуло військо запорозьке:

12 Вой-ско-За-по-роз-кое-вол-нос-ти-на-бы-ло
12 Тым-же-вер-не-ойчи-зне-и-ко-ро-люм-слу-жи-ло.

Приклад подається навмисне поділений на склади, щоб показати присутність 12-складового розміру. Подібно, не завжди цікавими й рідко коли досконалими римами, оздоблено весь панегірик. З огляду на те, що розмір цього есею обмежений — не будемо довше зупинятися над технічними засобами віршування.

¹⁾ Володимир Радзихевич, *Історія української літератури*, I, в-во "Батьківщина", Дітройт, 1955, стор. 99.

²⁾ О. І. Білецький і Ф. Я. Шолом (упор.), *Матеріали до вивчення історії української літератури*, I, в-во "Радянська школа", Київ, 1959, стор. 253.

³⁾ Там же. Так подається ім'я Саковича.

⁴⁾ Там же.

Провідні ідеї панегірика

Як згадано вище, панегірик складено на смерть гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного. Але провідна ідея твору — це не лише хвала на честь славного гетьмана, а й на честь усього війська запорозького. Глибоко естетичні, виховні мотиви — перенітаються з історіософічним пасвітленням подій. Релігійні, філософічні роздуми наповнюють зміст. Але, прочитавши уривки твору, коментовані дослідниками, складається враження, що Сакович допускається влєсливого, нещирого риторичного базікання, розрахованого хіба на ефект, і то досить часто. Наведемо такі рядки:

... если вы хваляет Кгрєція Нєстора,
Ахіллєса, Аякса, а Троя Гєктора,
Атенчиковє славят кроля Периклєса
И славного оного з ним Темистоклєса,
Рим зась з смилости свого хвалит Курциуша
И з щасливых потычок славит Помпеюша...⁵⁾

Помінаючи здогад, що імена маловідомих "Темистоклєса" і "Курциуша" вжито на те, щоб вийшла рима з відомими "Периклєсом" і "Помпеюшом", з наведеного постає висновок, що автор або хотів почванитися "неабияким" знанням, або ж порівнював свідомо не щиро. Слід відзначити, що Сакович під час писання панегірика ще не був ушїятом і тому хвалить покійного Сагайдачного за його заступництво православної віри перед єзуїтами:

... Которых маєт народ наш за єзуитов.
Кгды ж унѣяти з ними єдиномудрствуют,
Всѣх подбити под владзу папѣ усилуют.⁶⁾

Мова йде про ушїятських владик, що утискали в цей час православне населення, тому гетьман Сагайдачний, коли 1620-го року до Києва приїхав патріярх Феофан,⁷⁾ силою війська запорозького охороняв висвячення православних ієрархів.

У панегірику подаються цінні для дослідника подробиці з життя гетьмана Сагайдачного. Довідуємося з них, що Са-

⁵⁾ Там же.

⁶⁾ В. Колосова, "Твір Касіяна Саковича...", Радянське літературознавство, 12 (грудень, 1965), стор. 32-44.

⁷⁾ Там же.

гайдачний народився недалеко міста Перемишля, вчився в Острозі, здобув місто Кафу, був розумним і сміливим гетьманом, визволив багато невільників із турецької неволі й сам помер від набутих ран. При тому прикро вражає кожночасне повторювання Саковича, що Сагайдачний був вірний "крулям", отже узалежнювання гетьмана й Запорозької Січі від Речі Посполитої, що не відповідає історичній правді.

Особливо багато місця присвячує Сакович філософським роздумам про смерть. Вже в мові четвертого спудея Сакович вказує на те, що Сагайдачний помер геройською смертю від ран. Тому, що мова четвертого спудея відрізняється від 12-складового розміру й переходить у 9-складовий, подамо цей уривок:

... Кровю обляний, пострелом турским
Копчиш живот, выроком бозским,
Смеле ойчизны боронячи,
Здровя за шо покладаючи.⁸⁾

Але устійнивши, що смерть Сагайдачного була геройською, Сакович переходить до філософських роздумів над смертю й говорить про минушість "земних благ", про віковічну справедливість смерті, яка зрівнює бідних і багатих, про її всесильність. Заплітає Сакович ці роздуми прикладами з мітології, які часто мають у панегірику скоріше комічне ніж похоронне забарвлення:

... познавай, кролю, чія то голова.
Прійдет тот час, кгда будет такая ж и твоя?...

Тут йде мова про мітологічний переказ, у якому говорить, що єгипетський король Філядельф наказував ставити перед собою мертву голову.¹⁰⁾

Такими являються провідні ідеї панегірика, над якими довше, знову ж із думкою про обмежений розмір цього есею, не будемо зупинятися.

Значення панегірика в історії української літератури

Панегірик рясніє цікавими прикладами геройства війська запорозького й гетьмана Петра Конашевича, переказами з мітології, як також відзначається часто ясною конструкцією

⁸⁾ Радянське літературознавство, гляди цит. (6), стор. 36.

⁹⁾ Матеріали..., гляди цит. (2), стор. 256.

¹⁰⁾ Там же.

живого слова (поруч рясних польонізмів, — прим. І. Ш.). В порівнянні зі слабенькими сробами першого друкованого українського поета Андрія Римші¹⁾) панегірик являється "вершком" віршованого слова. Хоч панегірик створено із сумної нагоди, смерті славного гетьмана, хоч автор часто потопає в філософічних роздумах над терміном "смерть", — цілість вражає дивним оптимізмом і життєрадістю, з частими нахилами до комізму. Таким чином "в'ірш'ь" Касіяна Саковича слід вважати за кращий зразок творчості в українській літературі XVI-XVII сторіч. Слід припускати, що на цьому панегірику й кращих спробах віршування таких тогочасних поетів як Кирило Трапквіліон Ставровецький, Павла Беринда та інші формувалися пізніше світогляд і творчість Григорія Сковороди.

З "ВІРШІВ" КАСІЯНА САКОВИЧА НА ПОХОРОН САГАЙДАЧНОГО

Військо княжих часів і козацтво

Защесильному Войску Его Королевской Милости Запорозкому ласки Божое, дброго здоровья и щасливого надъ неприятелми отчизны звитязтва зъ несмертельной славы набыванемъ авторъ отъ Тройци единого Бога зычитъ.

Върность подданныхъ противъ пану то справуетъ,

Же имъ, што найболшого есть въ людехъ, даруетъ.

Найболшую речъ межи всѣми сужу волность,

Которой въ стосованю уступаетъ годность.

Того ми посвѣдчити могутъ всѣ створеня,

Которыи зъ натуры прагнутъ свобожения.

Золотаа волность, такъ еи называють,

Доступити еи всѣ пилне ся старають.

Лечъ она не каждому можетъ быти дана,

Толко тымъ, што боронятъ ойчизны и пана.

Мензствомъ еи рыцерѣ въ войнахъ доступують:

Не грошми, але кровю ся еи докупають.

Войско запорозкое волности набыло

¹⁾ Дмитро Чижевський, *Історія української літератури*, вид-во "УВАН", Нью-Йорк, 1956, стор. 243.

Тымъ, же вѣрне ойчизнѣ и кролюмъ служило.
 Кройники о ихъ мензствѣ старыѣ писали,
 Якъ они неприятелей ойчистыхъ бивали
 Моремъ, сухомъ, частокротъ пѣшо и тыжъ коню,
 Хотяй ся неприятель ихъ убиралъ збройно.
 Племя то есть зъ насѣня оного Іафета,
 Который зъ Симомъ покрылъ отчїе секрета.
 За Олекга, росского монархи, пльвали
 В чолнахъ по мору и на Царьградъ штурмовали.
 Ихъ то продки зъ росскимъ ся монархою крестили
 Владимиром и въ вѣрѣ той статечне жили.
 При которой и они такъ стоятъ статечне,
 Же за ню умирати готови конечне.
 Бывали межн войскомъ мымъ князѣ и паны,
 С которыхъ выходили добрыи гетманы.
 Якимъ и тотъ ихъ гетманъ Петръ Копашевичъ былъ,
 Который справъ рицерскихъ дѣлностью всюды слылъ.
 О войску запорозкомъ каждый можетъ знати,
 Якъ оно ойчизнѣ есть потребно, уважати.
 Украина тымъ войскомъ вцале зоставаеъ,
 А где запорозцовъ нѣтъ, Татаринъ владаеъ.
 Свѣдками того сугъ, охъ, мѣста подолюскїи
 И краи подгорскїи, гжъ тыжъ и белзкіе,
 Где много поганинъ крве христіанскои розлялъ,
 А живо позосталыхъ тыхъ въ неволю забралъ.
 Козакъ, нѣ маючи нѣ зброи нѣ шишака,
 Стигаеъ Татаръ, бы могъ допасти лошака.
 Чинить здоровю своему часто одваженя.
 Бы толко неволникъ могъ мѣтъ высвобоженя.
 Прото которыи бы хтѣли вотовати,
 Жебы ихъ знести ялбо Туркови выдати,
 Теды певне въ туюжъ бы, якъ овцѣ, сѣтъ впали,
 Кгды бы своихъ сторожовъ-псовъ волкомъ выдали.
 Они ойчизнѣ нашой сугъ обороною.
 Отъ Татаръ поганихъ и Турковъ заслоною.
 Але южъ до васъ мову мою обертаю,
 Зацное рыцерство, всѣхъ васъ напоминаю,
 Абысте въ вѣрѣ своей святой мощно трвали
 И вѣрность кролю пану въ всемъ заховали,
 За которую*) волность вамъ есть дарована,

*) розуміється: вірність.

Же прочь самого кроля не маете пана.
 Отъ вшелякихъ податковъ и судовъ волными
 Ёстесте заслугами своими годными.
 Тую волность за клейноть дорогій ховайте,
 Заслугами своими ёще причиняйте.
 И ты, днешній гетмане, зацный Олсфъру,
 Щасливе справуй войскомъ тымъ, а ховай вѣру
 Богу и народови тыжь христіанскому,
 Чимъ будешъ завше страшный племени поганскому.
 И съ тымъ рицерствомъ славы доброй набывай,
 А мене въ ласце своей зо всѣмъ войскомъ ховай.
 Которому книжечку тую офѣрую
 И подъ именемъ всего войска въ друкъ дарую.
 И што ся тутъ на славу гетмана писало
 Петра Конашевича, на васъ ся стягало,
 Кгдыжь гетманъ не самъ презъ ся, лечъ войскомъ
ёсть славный,
 А войско тыжь гетманомъ — доводъ то ёсть явный:
 Гетманъ безъ войска штожь ёсть, войско тыжь безъ него?
 Згода нѣчого не ёсть единъ безъ другого.
 Речь кончачи Творцу васъ Богу полецаю,
 Щасливого звитязтва завше вамъ жадаю.
 Вашимъ милостямъ моимъ велце ласкавымъ паномъ и
 добродѣомъ, всему Рыцерству Ёго Королевской Милости
 Запорозкому унижоный и зычливый слуга и молитвенникъ
 многогрѣшный инокъ Касіанъ Саковичъ, ректоръ школъ
 кїіовскихъ.

Петро Конашевич Сагайдачний

Третійнадцатъ.

Кто бы хтѣлъ достатечне sprawy описати
 Петра Конашевича и на свѣтъ подати,
 Мусель бы у кгрецкого поеты Гомера
 Зычитъ розуму альбо тыжь у Димостена,
 Которыи валечныхъ своихъ Кгрековъ дѣи
 Выписали достатне, яко по лінѣи.
 Лечъ намъ трудно зъ оными въ розумѣ зровнати,
 Кгдысмы такихъ въ наукахъ праць не хтѣли мати.
 Ёднакъ хотъ простымъ ритмомъ, предся не замолчимъ
 Дѣлности того мужа, вкротце приточимъ.
 А первой о его вамъ скажемъ уроженю,

Потомъ въ лѣтахъ молодыхъ о его цвиченю,
Уродился онъ въ краяхъ подгорскихъ премыскихъ,
Выхванъ въ вѣрѣ церкви исходней зъ лѣтъ дѣтинскихъ,
Шоль потомъ до Острога для наукъ уцтивыхъ,
Которыи тамъ квітли за благочестивыхъ
Княжатъ, которыи ся въ наукахы кохали,
На школы маетностей много фундовали,
Абы ся млодь въ наукахъ уцтивыхъ цвичила,
Церкви и тыжъ ойчизнѣ пожитчна была.
Дай Боже, бы тая тамъ фундація трвала,
Жебы ся оттоль хвала Божія помнажала.
Тамъ теды Конашевичъ, часъ немалый живши
И наукъ въ писмѣ нашомъ словенскомъ навикши,
Потомъ видячнися бытъ способнымъ до мензства,
Шоль до запорозкого славного рыцерства,
Межи которымъ презъ часъ немалый жнючи
И рицерскихъ дѣлностей тамъ доказуючи,
Гетманомъ потомъ собѣ войско го обрало
И зъ нимъ менжне Татаровъ и Турковъ бивало.
За своего гетманства взялъ въ Турцехъ мѣсто Кафу,
Ажъ и самъ цесаръ турскій былъ въ великомъ страху,
Бо му чотыриадцать тысячъ тамъ люду збилъ,
Катарги едины палилъ, другии потопилъ.
Много тогды зъ неволѣ христіанъ свободилъ:
За што Богъ го зъ воинствомъ его благословилъ,
Бо за наибольшую нехъ собѣ нагороду
Почитаеть рыцерь, кгда кого на свободу
Вызволить, за што грѣховъ собѣ отпущенье
Одержитъ, а по смерти въ небѣ въмецѣнье.
Дознавалъ не поединъкроть Турчинъ поганинъ
Его мензства и прудковоенный Татаринъ.
Повѣсть и Мулянская земля и Волошинъ,
Якъ ихъ тотъ гетманъ зъ своимъ рыцерствомъ
полошилъ.

Досвѣдчилъ и Инфлянтчикъ того войска силы,
Кгда ихъ рыцеры якъ траву косили,
Пулночныи тыжъ край будутъ памятати
Долго его мужество, бо ся имъ даль знати,
Великого звитязства тамъ доказуючи,
Мѣста и города ихъ мощныи псуючи.
И завше онъ дѣлностью своею в то трафлялъ,
Якъ бы безъ шкоды своихъ неприятелювъ досталъ.
А кгда якого мѣста въ христіанствѣ досталъ,

Теды церкви въ покою оставяти казалъ.
 Смотри́те, якъ то гетманъ былъ благочестивый:
 По звѣзствѣ памяталъ на станъ свой уцтивый;
 Што му не належало, того ся не тыкалъ.
 Замоиского гетмана то онъ наслѣдовалъ,
 Который тежъ рыцерству въ Мултанѣхъ заказалъ,
 Жебы жадеиъ зъ нихъ церквамъ кривды не выряжалъ.
 Нерыхло другій такий повстанетъ Замоискій,
 Што бы умѣлъ рядити такъ пуромъ и войски.
 Дозналисмы по смерти его достъ отмѣны,
 Воениъ домовыхъ и тыжъ построшнихъ без мѣры.
 Оттоль уважаймы, якъ много на гетманахъ
 Добрыхъ належитъ папству и на мудрыхъ папахъ.
 Лечъ я до своего ся гетмана вертаю,
 Петра Конашевича, и въ немъ залцаю
 При мензствѣ вѣру его, въ которой статечне
 Трвалъ, заставляющися за ню досыть сердечне;
 И завше зъ своимъ войскомъ кроля пана просилъ,
 Абы вѣру нашу святую успокоилъ,
 Офѣрующися му тымъ хентѣй служити,
 Кгдыбы рачилъ релію нашу успокоити,
 Для которой междоусобная война
 Дѣется межн людьми въ папствѣ кроля пана,
 Кгдыжъ за вѣру готовъ есть правый христіанинъ
 Умирати, а не дасться привести до повншъ.

Ч е т в е р т ы й п а д ц а т ь .

А кгда тую прозьбу кроль зъ сенатомъ откладалъ,
 Тымъ часомъ патріарха вчасне къ намъ завиталъ
 Зъ землѣ Святой, мѣста Іерусалима,
 Отколь вышла на вѣвесь свѣтъ правдивая вѣра.
 Которого тотъ гетманъ, зъ войскомъ наведивши
 Въ Кіевѣ и поклонъ му достойный отдавши,
 Съ православными почалъ раду въ томъ чинити,
 Жебы могли пастырей православныхъ мѣти
 Въ церкви своей на мѣстцахъ владыковъ унѣтовъ,
 Которыхъ маеть народъ нашъ за езуитовъ,
 Кгдыжъ унѣяти зъ ними единомудрствують,
 Всѣхъ подбити подъ владзу папѣ усилюють.
 Обравши теды згодне всѣ зъ людей духовныхъ
 Честныхъ мужей и въ писмѣ бѣглыхъ, особъ годныхъ,
 Патріарсѣ святому ихъ презентовали

И посвяченя ихъ на владычества жадали.
А кгда святѣйшій отецъ зъ ексархомъ обачилъ
Слушность въ жадаю, особъ тыхъ посвятити рачилъ:
Іова Борецкаго на митрополію
И владыкъ на каждого ихъ епископію.
Зоставивши теды намъ святыню въ Россіи,
Святѣйшій патріархъ самъ ехалъ до Кгреціи.
Которого тотъ рыцерь зъ войскомъ запорозкимъ
Отпровадилъ въ покою къ границомъ волоскимъ,
Чинячи то за его королевской милости позволеньемъ
И тыжъ войска запорозкого повеленьемъ.
О якій тамъ плачъ былъ, кгда ся войско вертало
Назадъ и зъ святѣйшимъ ся отцемъ южъ жегнало!
Сердце ихъ правѣ мдлѣло зъ набожного жалю
Въ ономъ ихъ зъ собою ся въ дорозѣ розстаню.
Тую теды послугу годне отправивши
И благословеніе войску одержавши,
Вернулися въ покою до своихъ салашовъ.
И ледво троха вытхли, але Турчинъ нашолъ
Зъ многоличбнымъ поганствомъ на отчизну нашу,
Южъ назначивши свого до мѣсть нашихъ башу,
Который въ запорозкомъ войску хтѣлъ снѣдати,
А въ полскомъ зась обозѣ мыслилъ обѣдати.
Але Богъ, въ которого есть звитязство,
Додалъ моци нашему войску на поганство,
Же хоть шесть кротъ перовно, предъся утѣкали
Турци предъ нашими, кгда на нихъ патирали,
Снѣданя имъ посполу зъ обѣдомъ даючи,
А на вечеру на честь до Плютона шлючи.
Которои не хтячи другіи чекати,
Ради не ради назадъ мусѣли вступати.
Дозналъ теды поганинъ моцы Іисуса Христа,
Которого блюзнили змыи его уста,
Же нашихъ священниковъ хтѣлъ въ плугъ запрягати
И въ домахъ Божіихъ конѣ обещалъ ставляти.
Але гордому все ся то вспакъ обернуло,
Же мало што войска зъ нимъ назадъ ся вернуло.
Такъ то Богъ гордымъ завше звыклъ ся спротивляти,
Покорнымъ зась и тихимъ благодать давати.
И зъ нашихъ хоть много тамъ побитыхъ и ранныхъ
Зостало оружіемъ Турчиновъ поганныхъ,
Еднакъ, если зъ сповѣдю шли на тую войну,
Возмутъ заплату въ небѣ за мужество гойну,

Же за христiанскую кровь ся заставляли,
Ойчизны боронячи кровь свою выляли.
На томже пляцу тотъ нашъ гетманъ пострѣленный
Прiнхалъ до Кiева, наполю умерлый,
Где розмантыхъ лѣкарствъ долгiй часъ заживалъ,
На докторы отъ кроля самого коштъ мѣвалъ.
Бо ктожь бы не зычилъ былъ такому гетману
Здоровя, што вѣрне служилъ ойчизнѣ и пану?
А кгда тѣлу лѣкарство намиѣй не помагало
И овшемъ въ болшую хоробу затягало,
Почаль далей о душномъ лѣкарствѣ мыслити,
Якъ бы отъ змазъ грѣховныхъ моглъ еи очистити.
На которую плястры такiе прикладалъ:
Жаль и слезы гойныи за грѣхи выливалъ,
Ку смерти ся отъ кильку недель готуючи,
Сповѣдю и жалостю грѣхи ветуючи.
Тайну седмъкротъ принялъ маслосвященiя,
Такъ тежъ тайны Святого зъ нимъ Причащенiя.
Маетность свою роздалъ, єдину на шпиталѣ,
Другую засъ на церкви, школы, монастырѣ.
И такъ все спорядивши живота доконалъ,
При церкви Братской чесно въ Кiевѣ похованъ.
В котрое ся Братство зо всѣмъ войскомъ вписалъ
И на него ялмужну значную отказалъ.
С того гетмана каждый рыцерь нехъ ся учитъ,
Якъ бы тыжъ мѣлъ на свѣтѣ тотъ животъ свой кончитъ.
Ото онъ въ вѣрѣ своей святой трвалъ статечне
И ойчизны своєї боронилъ тыжъ менжне.
И маетностю добре своєю шафовалъ,
Не на костки и карты и збытки оберталъ,
Але, яко есть слышалъ, на речи добрыи,
Души его по смерти барзо потребныи.
Видѣлъ онъ и Лвовское Братство, хотъ далеко,
Церковъ ихъ въ мѣстѣ надѣлилъ неледаяко:
Суму значную грошiй до Брацтва лекговалъ,
Абежы науки тамъ были, пилне жадалъ.
И такъ отъ всѣхъ повсюду богомолье маеть,
За тымъ нехъ душа его въ неебѣ почиваетъ.

*Вітраж Петра Іванови-
ча Холодного (1876-1930).*

*Назва вітражу: Вітраж
"Почесні Добродії Церкви"
Успіння Пресвятої Богоро-
диці (Волоська Церква) у
Львові. Львів 1925.*

*Знімку вітражу як теж
життєпис мистця Петра
Холодного опубліковано в
"Нотатки із Мистецтва"
ч. 7, 1963 рік, ст. 21 — на-
кладом Об'єднання Мист-
ців Українців в Америці.
Відділ у Філадельфії що є
теж власником безкорисно
випозиченої кліші до Літо-
пису Бойківщини ч. 1, 1972.*

ПРО СЕЛО КУЛЬЧИЦІ, МІСЦЕ НАРОДЖЕННЯ ГЕТЬМАНА ПЕТРА КОНАШЕВИЧА САГАЙДАЧНОГО

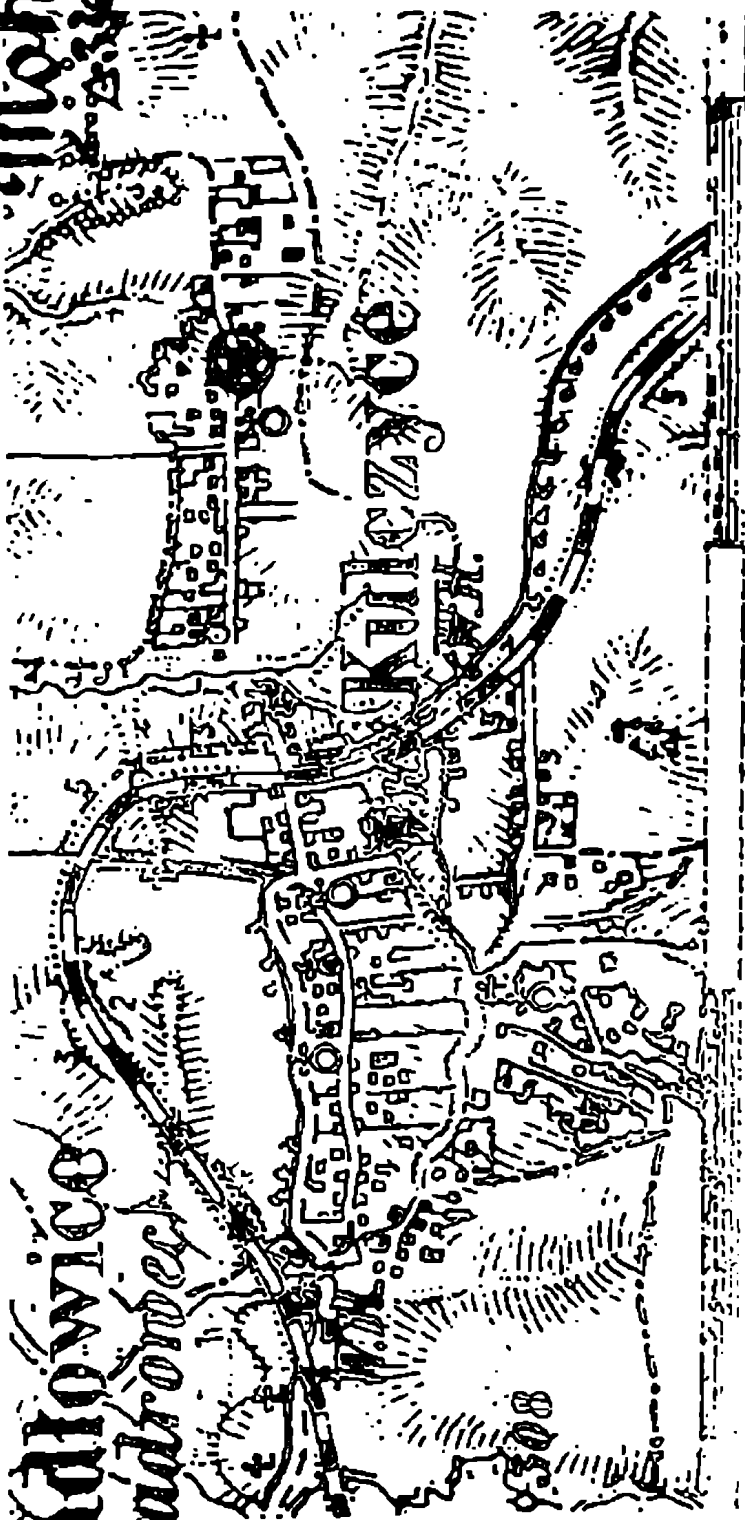
Десь 1917 р. в часі першої світової війни появилась в Самборі в книгарні "Ризниця" повість Андрія Чайковського "Побратими". На нас молодих українців вихованків ц. к. гімназії з польською викладовою мовою робила вона велике враження. Ми тоді вже пластуни і всі загалом українці виховані в польській гімназії на трильогії Сенкевича, тішились, що маємо своїх героїв, Петра майстерного стрільця з лука, та свого майстра від шаблі Жмайла, котрого можна було рівняти з Володидьовським.

Скрізь де ми зустрічались ми обговорювали деталі повісти. Дальше ми всі почали кланятись її авторові, котрий жив тоді в Самборі. Коли ми часом йдучи гуртом всі перед ним знимали шапки він дивувався, але відповідав на наші привіти. Молодь любила автора за його повісти для молоді, та за розкази в декотрих повістях про Самбір, тайні гуртки серед учнів тої гімназії і т. д. Наш тайний гурток "Драгоманівка" любив і високо цинив собі, коли бувало в неділю о год. 7 ранку ми збирались "зконспіровано" на новому кладовищі, там один з нас читав реферат, а недалеко на залізничнім шляху стояв письменник А. Чайковський і з далека ловив декотрі наші слова про Драгоманова, Павлика та про фундаторів НТШ у Львові Є. Милорадовича, інж. Симиренка і інших. Ми не мали відваги запросити його до нашого гурту, а він не хотів мабуть нарушувати нашої "конспірації". Наш учитель від укр. літератури проф. Тадей Залеський не надто був захоплений літературною вартістю "Побратимів", але нас молодих вона полонила і розбуджувала зацікавлення самим Сагайдачним. Ми читали про Сагайдачного все, що могли дістати включно до писань про нього гетьмана Жолкевського. Що більше, ми маючи шкільних товаришів з Кульчиць рішили зробити туди прогульку в надії, що довідаємося дещо там про Конашевичів. Екскурсія не вдалась. Найстарші в селі шляхтичі чули декотрі дещо а інші нічого, але знали, що з тих околиць походив навіть один гетьман. Старики, котрі родились перед скасуванням панщини заводили інші розмови. Коли мій товариш "екскурсії" сказав, що він Яворський, то питали з котрих

Раглобичі

Radionico
Radronica

Мошукчу

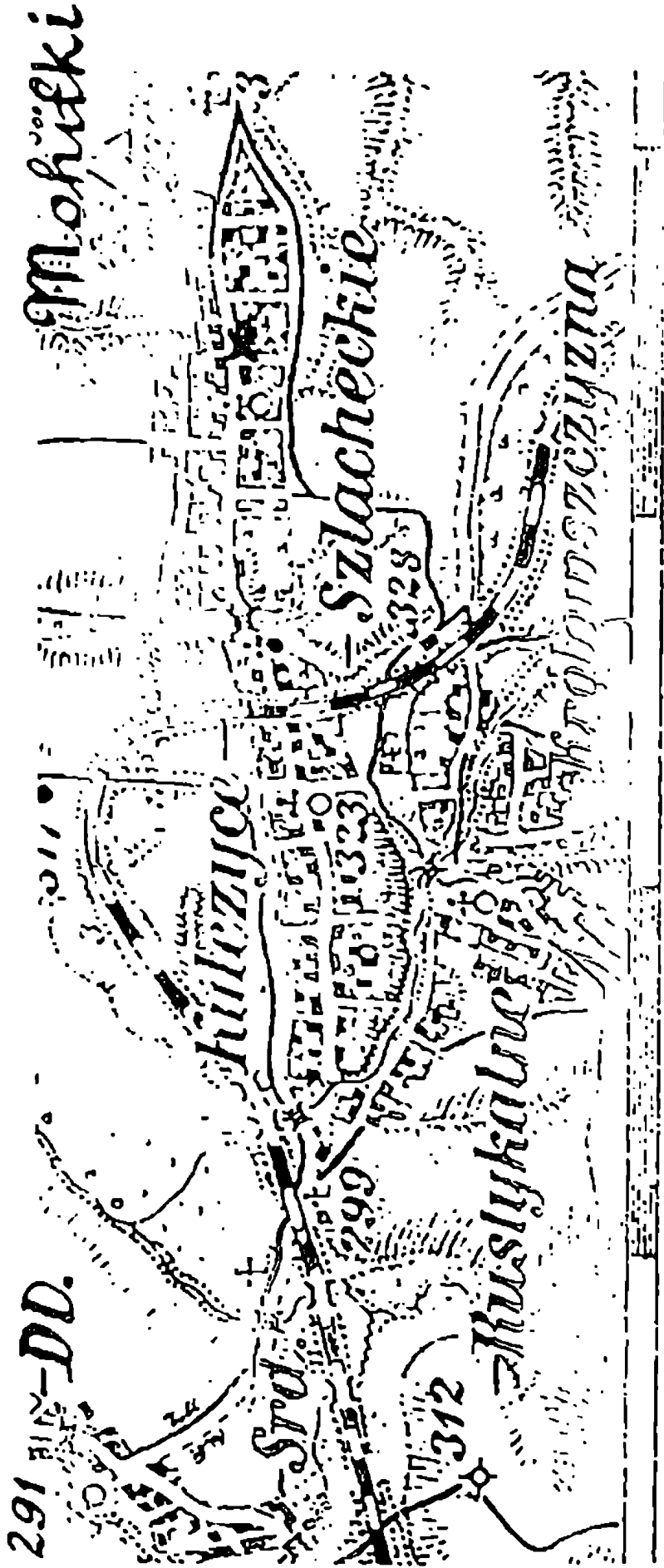
Поділка 1:25.000

На основі псмівів з 1875 р.
через "K. u. K. Militärgeographisches Institut"

(X) де згідно з переказом була хата батьків
зетьмана Сагайдачного.

Яворських і пішли розмови про Яворських, котрі нас не цікавили. Не могли ми говорити, ані з священником Кульчиць ані з учителем, але наш "вихід" по хатах "панічів в мундурах" та запити про Конашевичів розбудили зацікавлення у самих Кульчицях і тоді були вже декотрі старші люде, що, мовляв, чули, що Конаші мали хату недалеко від церкви. Це було вже в 1918 р.

Упадок австрійської монархії, наші Визвольні Змагання перервали зацікавлення справою Сагайдачного. Щойно коли "далекосяжно думаючі" наші політики рішили, що б молодь наша бойкотувала всі академічні школи в Польщі. Може бойкот перепису населення, виборів мав політичне значення, але бойкотом високих шкіл зробили наші політики приємну несподіванку польським шовіністам. Десятки нашої молоді покинули польські акад. школи, творився тайний укр. університет і т. д. Покинув і я відділ архітектури львівської політехніки, куди мене прийняли на основі посвідки "Фабрики заготовок державних паперів УНР в котрій я працював. У мене була ще інша причина, котру як характеристичну наведу мога найкоротше. Мене переслідував проф. К. Бартель від нарисної геометрії. А чому? Коли раз запитав мене про мою національність я сказав, що я українець... "Навет не русін, тільки українец, так?" Так, я відповів. По пару днях прийшовши знова до могого стола сказав "ото пан ест румун, но не, пшспрашам, українец". Остаточню дійшло до того, що він сказав мені: "Пан бендзє втеди інжинерем як я біскупем Теодорем". Його асистент Пляміцер чув це і опісля підійшов до мене і дослівно сказав, щоб з того собі нічого не робити, що старий "мамут" говорить. Але я виступив з політехніки. Тому, що б не обтяжувати моєї родини, в котрій був переднівок і харчами часто була лобода "вурда" — варена з макуха зупа, гриби, росоленка і т. п. я прийняв лекції в Кульчицях приготувляти наших учнів вищих гімназ. кляс до матури. Головним моїм учнем був Дмитро Гут Кульчицький, в родині котрого я замешкав і мав повне утримання. Тоді віджило моє давнє зацікавлення гетьманом. Знова довелось розпитувати про Кінашів. Мав я кількакратну нагоду обговорювати цю тему зі стареньким священником, котрий був великим ентузіястом гетьмана Сагайдачного. Він уважав, що хата батьків гетьмана була по правій стороні церкви, місце зазначую на мапах хрестиком. Чому на двох мапах? Перша видана 1875 р. а поміри до котрої роблено 100 літ тому. Друга видана 1900 р. а помі-

Поділка 1:25.000

На основі помірів 1896 і 1897 р.
 через "К. и. К. Militaergeographisches Institut"
 де згідно з переказом була хата батьків
 гетьмана Сагайдачного.

ри роблено 25 літ пізніше першої. Обі мапи дають докази, як протягом 25 літ розросталось село, а коли взяти під увагу 300 літ історії села, то яким змінам і розростові відповідало село від часів Сагайдачного.

З приватного листування довідався, що кульчичани наміряють поставити Сагайдачному, з нагоди 350-ліття смерті гетьмана, пам'ятник. Він, на мою скромну думку, якщо міська рада Самбора далі не дасть згоди, щоб його поставити на ринку в Самборі, повинен бути збудований там, де по всякій правдоподібності стояла хата, в котрій родився гетьман. Наш геніяльший гетьман заслужив собі, що б не так односельчани, але цілий наш нарід гідно його згадав й вшанував.

Юра Шкрумеляк

"ПЕТРО КОНАШЕВИЧ САГАЙДАЧНИЙ"

(Світ Дитини, Р. III, ч. 10, ст. 145)

Гей, широко залунала
Запорозька честь і слава:
Сагайдачному дісталась
Та гетьманська булава.

Ой, такого ще не було
В товаристві отамана,
Ще ніхто не бив так славно
Яничара й бісурмана.
Ще ніхто не вів так мудро
Товариства в чистім полі,
Так братів ніхто не вивів
Із турецької неволі.
Й від тиранів для народу
Він права успів здобути,
Що зробив він для України,
Те повік не мож забути.
Гієрархію церковну
Він завів українську, рідну,
Вчив за віру прабатьківську

Дати кров свою послідну.
Знав він, що народ за віру
Непохитно ме стояти.
Тим і Мати - Україна
Ме віки цілі тривати.
Для могутности народа
Дбає він і про освіту
І на школи він дарує
Більшу частку заповіту.
Він хоробрий але й чесно
Всі обіцянки тримає.
Помагать полякам в бою
Він під Хотин вирушає.
Для добра сусідки - Польщі
Перенагу бе турецьку:
Сам він лицар, то й не диво,
Що повірив в честь шляхетську.
Гідний муж за честь лицарську
В бою в ранах упадає,
В злотоверхній рідній Київ
Умирати повертає.
Закріпив свою Україну
Славний лицар Сагайдачний.
Каже парід, що "за люльку
Дав він жінку - - Необачний."

ПАМ'ЯТНИК ГЕТЬМАНУ САГАЙДАЧНОМУ АЛЕ... НА СЕЛІ

Цього року український народ відзначає 350 річницю смерти визначного полководця запорізького війська гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного (1570-1622). Видатний державний і політичний діяч, головний герой хотинської битви з татарами народився в селі Кульчицях біля Самбора. — подає варшавське "Наше Слово" 11 липня.

До цих роковин виготовили проект пам'ятника Сагайдачному молодий, здібний львівський скульптор Петро Кулик і архітектор Андрій Величко. Обговорювали цей проект 15 червня на спеціальному засіданні історичної секції львівської обласної організації Українського товариства Охорони пам'ятників історії і культури, присвяченому пам'яті Сагай-

дачного, львівські науковці В. Грабовський, Б. Мельник, М. Мальо, І. Красовський та ін. та "дали високу оцінку проєктові, автори якого вдало відтворили образ войовника, полководця, дипломата і науковця в одній особі... Встановлення пам'ятника плянується в с. Кульчицях".

Пам'ятник сягатиме височини 7 метрів. Монумент у центрі Кульчиць буде споруджений з білого збаразького каменю. Пам'ятник являє собою високу кам'яну стіну з написом та меншу, на якій зображена фортеця з козацьких часів, а над ними погруддя гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного, з бородою, в невиразній формі шапці, з гетьманською булавою в руці. Під стилізованою фортецею видно дві сумні постаті жінок в українській ноші, які плачуть під стіною фортеці. Автор проєкту, скульптор із Львова Петро Кулик, відмовився від гонорару.

Невже гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний — один із найвидатніших полководців тодішнього світу, опікун і найбільший меценат Києво-Могилянської Академії (в якій і сам учився), яку своїми гетьманськими дарами і всього війська запорозького знову підніс на вершини наукового світу (до речі, могилу якого в забудовах тієї Академії тепер режимні виродки знеславлюють), не заслужив собі достойного пам'ятника в столиці України, чи у Львові (як "галичанин" з походження) — столиці української західньої культури, а запроектований пам'ятник гідний того, але не заховувати його перед світом на селі, байдуже, що він у ньому народився. Мабуть режимники таки добре бояться войовничого духу Гетьмана.

З М І С Т

Ой на горі та женці жнуть	4
Д-р Андрій Чайковський. Петро Конашевич Сагайдачний	5
Проф. д-р Микола Андрусак. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний	17
Вадим Пепа. Останнє слово Сагайдачного	30
Андрій Чайковський. Сагайдачний у школі в Острозі ..	47
Ігор Шанковський. Про вірші Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного	53
З "віршів" Касіяна Саковича на похорон Сагайдачного	57
Інж. Микола Фляк. Про село Кульчичі, місце народження гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного	65
Юра Шкрумеляк. "Петро Конашевич Сагайдачний"	69
Пам'ятник гетьману Сагайдачному, але... на селі	70

